

ԿԱՆԱՆՑ ՆԿԱՏՄԱՄԲ ԽՏՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՑԱՌՈՒՄ

1993 թվականին վավերացնելով «Կանանց նկատմամբ խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին» ՄԱԿ-ի կոնվենցիան և կանանց իրավունքներն ամրագրող միջազգային պայմանագրեր և կոնվենցիաներ՝ Հայաստանի Հանրապետությունը ստանձնել է կանանց և տղամարդկանց՝ պատմականորեն արմատավորված անհավասարության վերացման, կանանց իրավունքների ճանաչման, դրանց պաշտպանության և հավելյալ երաշխիքների սահմանման պարտականություն:

Ավելին, օրենքի առջև հավասարությունը և խտրականության արգելքն ամրագրվել է նաև ՀՀ Սահմանադրությամբ, որի 29-րդ հոդվածի համաձայն՝ խտրականությունը, կախված սեռից, ռասայից, մաշկի գույնից, էթնիկ կամ սոցիալական ծագումից, գենետիկական հատկանիշներից, լեզվից, կրոնից, աշխարհայացքից, քաղաքական կամ այլ հայացքներից, ազգային փոքրամասնությանը պատկանելությունից, գույքային վիճակից, ծնունդից, հաշմանդամությունից, տարիքից կամ անձնական կամ սոցիալական բնույթի այլ հանգամանքներից, արգելվում է: Կարևորելով կանանց և տղամարդկանց հավասարությունը՝ այս սկզբունքն առանձին ամրագրումն է ստացել 2015 թվականի փոփոխություններով ՀՀ Սահմանադրության 30-րդ հոդվածով, համաձայն որի՝ կանայք և տղամարդիկ իրավահավասար են:

Բացի այդ, ըստ Սահմանադրության 86-րդ հոդվածի՝ որպես պետության քաղաքականության հիմնական նպատակ է ամրագրվել կանանց և տղամարդկանց միջև փաստացի հավասարության խթանումը: Կանանց և տղամարդկանց իրավահավասարության ապահովման երաշխիքներ են նախատեսված նաև «Կանանց և տղամարդկանց հավասար իրավունքների և հավասար հնարավորությունների մասին» 2013 թվականի ՀՀ օրենքում, որը սակայն գործուն մեխանիզմների բացակայության պատճառով չի կիրարկվել:

Չնայած առկա օրենսդրական կարգավորումներին՝ կանանց և տղամարդկանց իրավահավասարության փաստացի իրագործման համար դեռևս առկա չեն բավարար երաշխիքներ, ինչի արդյունքում 2018 թվականի ընթացքում Հայաստանում շարունակվել են արձանագրվել կանանց իրավունքների ոտնահարման և նրանց նկատմամբ խտրականության դրսևորման դեպքեր:

Նախնատաջ, խնդիրն այն է, որ դեռևս հաղթահարված չեն կանանց նկատմամբ առկա կարծրատիպերը, որոնք խոչընդոտ են ոլորտի քաղաքականության որոշման հարցում: Կարծրատիպերի դեմ պայքարը պետության առաջնահերթություններից պետք է լինի և դրանց վերացման դեմ քայլերը պետք է իրագործվեն հրատապության կարգով և կրեն պարբերական բնույթ: **Չնայած դրա, առ այսօր միասնական պետական քաղաքականություն չի վարվում:** Ավելին, շատ հաճախ տարբեր պետական մարմինների կողմից ոլորտում առկա կարծրատիպերը բերվում են որպես քաղաքականության չմշակման հիմնավորում, ինչն անթույլատրելի է:

Անհրաժեշտ է հատուկ ընդգծել, որ կանանց նկատմամբ խտրականության բացառման և կանանց և տղամարդկանց հավասար հնարավորությունների ամրապնդման ուղղությամբ պետական միասնական քաղաքականություն

առհասարակ առկա չէ: «Մարդու իրավունքների պաշտպանության ազգային ռազմավարությունից բխող 2017-2019 թվականների գործողությունների ծրագիրը հաստատելու մասին» թիվ 483-Ն որոշմամբ ամրագրված՝ 2017 թվականին կատարման համար նախատեսված գործողություններից է եղել նաև «ՀՀ-ում կանանց և տղամարդկանց հավասար իրավունքների և հավասար հնարավորությունների ապահովման քաղաքականության 2017-2021 թվականների ռազմավարական ծրագրի» նախագծի մշակումը, որը ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարության կողմից կատարվել և սահմանված կարգով ներկայացվել է ՀՀ կառավարություն, սակայն 2018 թվականին չի ընդունվել: Արդյունքում, չնայած առանձին օրենսդրական և գործնական բարեփոխումներին, այնուամենայնիվ, կանանց նկատմամբ խտրականության բացառման ուղղությամբ տարվող աշխատանքները բավարար չեն:

Կանանց իրավունքների պաշտպանությունը և կանանց նկատմամբ խտրականության բոլոր ձևերի բացառումը Մարդու իրավունքների պաշտպանի աշխատանքի հիմնարար ուղղություններից է: Մարդու իրավունքների պաշտպանի աշխատակազմի հետազոտական և կրթական կենտրոնի ղեկավարն ի պաշտոնե իրականացնում է կանանց իրավունքների պաշտպանություն և պատասխանատու է ռազմավարական ուղղությունների իրականացման համար: Այս աշխատանքներում ներգրավված է նաև նույն կենտրոնի իրավասու մասնագետը: 2018 թվականին Մարդու իրավունքների պաշտպան կողմից իրականացվել են մի քանի ծրագրեր այս ոլորտում:

ԵՄ բյուջետային աջակցման ծրագրի շրջանակներում ՄԱԿ-ի հիմնադրամների հետ համագործակցությամբ իրականացվել է կանանց իրավունքների և ընտանիքում բռնության կանխարգելման ոլորտում Մարդու իրավունքների պաշտպանի աշխատակազմի ներկայացուցիչների կարողությունների զարգացում: Այն իրենից ենթադրում է ինչպես վերապատրաստումների շարք, որոնք իրականացրել են միջազգային և տեղական փորձագետները, այնպես էլ աշխատակազմի ներկայացուցիչների համար ձեռնարկների և ուղեցույցերի մշակում (ընտանիքում բռնության ենթարկված անձանց հետ աշխատանքի հմտություններ ապահովելու համար):

Եվրոպայի խորհրդի և ՀՀ արդարադատության ակադեմիայի հետ համագործակցության շրջանակներում ՀՀ մարդու իրավունքների պաշտպանի հետազոտական և կրթական կենտրոնի ղեկավարը Եվրոպայի խորհրդի «HELP» հեռահար ուսուցման շրջանակներում ներգրավված է եղել որպես դասավանդող դատավորների, դատախազների, քննիչների և փաստաբանների վերապատրաստումներ իրականացնելու համար: 2018 թվականին վերապատրաստում է իրականացվել երկու խմբի համար:

Մարդու իրավունքների պաշտպանի հետազոտական և կրթական կենտրոնի մասնագետը միջազգային գործընկերների, ինչպես նաև տեղական հասարակական կազմակերպությունների հետ համագործակցության արդյունքում 2018 թվականի ընթացքում նաև պարբերական իրականացրել են գործող փաստաբանների, ոստիկանության աշխատողների, ինչպես նաև սոցիալական աշխատողների և զանգվածային լրատվության միջոցների վերապատրաստում «Ընտանիքում բռնության

կանխարգելման և ընտանիքում բռնության ենթարկված անձանց պաշտպանության» թեմաներով: Ավելին, Մարդու իրավունքների պաշտպանի աշխատակազմի ներկայացուցիչը կանանց նկատմամբ բռնության և ընտանիքում բռնության կանխարգելման թեմաներով դասախոսություններ է ներկայացրել նաև Երևանի պետական համալսարանի տարբեր ֆակուլտետների ուսանողների համար:

Մարդու իրավունքների պաշտպանի աշխատակազմը ձեռնամուխ է եղել նաև հանրապետության տարբեր մարզերում կանանց իրավունքների պաշտպանության և պահպանության վերաբերյալ իրազեկման բարձրացման նոր արշավի իրականացման ծրագրի: Ծրագիրն իրականացվել է ԱՄՆ զարգացման գործակալության աջակցությամբ: Իրավահավասարության և այլ խնդիրների քննարկման հետ զուգընթաց նաև քննարկվում է ընտանիքում բռնության խնդիրը և դրա դեմ պայքարի համար ընդունված ներպետական օրենսդրությունը, ինչպես նաև միջազգային չափանիշները: Արդյունքում, տարածքային կառավարման և ինքնակառավարման մարմինների, ինչպես նաև ՀՀ դատախազության և ՀՀ ոստիկանության տարածքային ներկայացուցիչների հետ քննարկումներ են տեղի ունեցել Գեղարքունիքի, Վայոց ձորի, Տավուշի և Լոռու մարզերում:

2018 թվականի ընթացքում ՎԻՆՆԵԹ Հայաստան կազմակերպության հետ համատեղ պարբերական հանդիպումներ են տեղի ունեցել Նոյեմբերյան քաղաքի մի խումբ կանանց հետ՝ քննարկումներ իրականացնելով աշխատանքային և տնտեսական իրավունքների իրականացմանը, տնտեսական զարգացման և կայունացման հնարավորությունների և մարդկանց աշխատանքային թրաֆիքինգի և շահագործման այլ տեսակների վտանգների հարցերի վերաբերյալ: Կազմակերպվել է նաև վերապատրաստման դասընթաց, որի ընթացքում ներկայացվել է իրավաբանական անձանց պետական գրանցում իրականացնելու իրավական կարգավորումները, հարկման կարգը, գնագոյացման մեթոդները և այլ հարցեր:

Վերոնշյալ բոլոր ծրագրերի իրականացման արդյունքում փաստվել են այն բոլոր խնդիրները, որոնք տարիներ շարունակ բարձրաձայնվում են Պաշտպանի կողմից և որոնք ներկայացվում են ստորև:

1. Կանանց նկատմամբ բռնություն

Կանանց նկատմամբ խտրականության առավել տարածված ձևերից է բռնությունը, որը, համարվելով մարդու հիմնական իրավունքների և ազատությունների խախտում,¹ հիմնականում տեղի է ունենում ընտանեկան միջավայրում և դրսևորվում է ինչպես ֆիզիկական, այնպես էլ հոգեբանական, սեռական և տնտեսական ձևերով:

¹ Տե՛ս օրինակ՝ «Կանանց նկատմամբ բռնության և ընտանեկան բռնության կանխարգելման և դրա դեմ պայքարի մասին» Եվրոպայի խորհրդի կոնվենցիա, հոդված 3, Կանանց նկատմամբ խտրականության վերացման ՄԱԿ-ի կոմիտեի թիվ 19 Ընդհանուր հանձնարարական, <http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/recommendations/recomm.htm>

Ավելին, թե՛ միջազգային կազմակերպությունների կողմից², թե՛ ոլորտի մասնագետների կողմից մատնանշվում է, որ կանանց նկատմամբ բռնությունը և ընտանիքում բռնությունն ունեն ինչպես ուղղակի, այնպես էլ անուղղակի ազդեցություն: Մասնավորապես, այս երևույթը բացասաբար է ազդում բռնության ենթարկված անձի ֆիզիկական և հոգեկան առողջության վրա, ինչպես նաև կնոջ՝ տվյալ հասարակության մեջ հարմարվելու, ինքնադրսևորվելու և ինքնահաստատվելու, պաշտպանված լինելու հնարավորությունների վրա: Բռնության այս տեսակն անուղղակի կերպով բացասական ազդեցություն է ունենում բռնությանն ականատես եղած երեխաների³, ընտանիքի այլ անդամների վրա: Ավելին, ընտանիքում բռնությունը խարխլում է ընտանեկան արժեքները: Ընտանիքում բռնության կանխարգելումն ընտանեկան համերաշխության ապահովման միջոց է: Առանց բռնության ընտանիքն ապահովում է հասարակության բնականոն զարգացումը և ընտանիքի անդամների իրավունքների լիարժեք իրացման հիմնաքարերից է, որը Մարդու իրավունքների պաշտպանի աշխատանքի կարևոր ուղղություններից է:

Այս երևույթը տարածված է ամբողջ աշխարհում, ունի տարբեր դրսևորումներ և տարածվածության մակարդակ: Այն նաև Հայաստանում տարածում ունեցող երևույթ է, որի մասին արձագանքում է թե՛ ՀՀ կառավարությունը, թե՛ հասարակական ու միջազգային կազմակերպությունները և թե՛ հասարակությունը: Իրավահավասարության ամրապնդումը և կանանց նկատմամբ բռնության հաղթահարումը ՄԱԿ-ի Կայուն զարգացման նպատակներից մեկն է⁴: Ավելին, դեռևս 2015 թվականին ՄԱԿ-ի Համընդհանուր պարբերական դիտարկման ժամանակ բազմաթիվ երկրներ Հայաստանին առաջարկել են քայլեր ձեռնարկել այս ոլորտում խնդիրների լուծման ուղղությամբ:

Կանանց նկատմամբ բռնությանն է անդրադարձել նաև Եվրոպայի խորհրդի մարդու իրավունքների հանձնակատարը 2018 թվականին Հայաստան կատարած այցի հիման վրա մշակված զեկույցում⁵:

Կանանց նկատմամբ բռնության կանխարգելման և բռնության ենթարկված անձանց աջակցության տրամադրման համար զգալի աշխատանքներ է կատարել Մարդու իրավունքների պաշտպանը՝ համագործակցելով նաև իրավասու պետական մարմինների և միջազգային կազմակերպությունների հետ:

Մարդու իրավունքների պաշտպանի աշխատակազմի ներկայացուցիչները, ներգրավված լինելով տարբեր ծրագրերում, 2018 թվականի ընթացքում պարբերաբար իրականացրել են վերապատրաստումներ դատավորների, քննիչների, դատախազների, փաստաբանների, ոստիկանության աշխատողների, ինչպես նաև սոցիալական աշխատողների և զանգվածային լրատվության միջոցների

² Տե՛ս Օփուզն ընդդեմ Թուրքիայի (Opuz v. Turkey) գործով 2009 թվականի սեպտեմբերի 9-ի վճիռը, գանգատ թիվ 33401/02, կետ 132

³ Մանրամասն տե՛ս սույն հաղորդման «Երեխաների իրավունքներ» բաժնում

⁴ Sustainable Development Goals (SDG)

⁵ Տե՛ս <https://rm.coe.int/-2018-16-20-/1680920149>, 2019 թվականի մարտի 29-ի դրությամբ:

ներկայացուցիչների համար կանանց նկատմամբ բռնության, ընտանիքում բռնության կանխարգելման և ընտանիքում բռնության ենթարկված անձանց պաշտպանության թեմաներով: Ավելին, Մարդու իրավունքների պաշտպանի աշխատակազմի ներկայացուցիչը կանանց նկատմամբ բռնության և ընտանիքում բռնության կանխարգելման թեմաներով դասախոսություններ է ներկայացրել նաև Երևանի պետական համալսարանի տարբեր ֆակուլտետների ուսանողների համար:

Մարդու իրավունքների պաշտպանը ձեռնամուխ է եղել նաև հանրապետության տարբեր մարզերում կանանց իրավունքների պաշտպանության և պահպանության վերաբերյալ իրազեկման բարձրացման նոր արշավի իրականացման ծրագրի, որտեղ իրավահավասարության և այլ խնդիրների քննարկման հետ զուգընթաց նաև քննարկվում է ընտանիքում բռնության խնդիրը և դրա դեմ պայքարի համար ընդունված ներպետական օրենսդրությունը, ինչպես նաև միջազգային չափանիշները: Արդյունքում, տարածքային կառավարման և ինքնակառավարման մարմինների, ինչպես նաև ՀՀ դատախազության և ՀՀ ոստիկանության տարածքային ներկայացուցիչների հետ քննարկումներ են տեղի ունեցել Գեղարքունիքի, Վայոց ձորի, Տավուշի և Լոռու մարզերում:

Մարդու իրավունքների պաշտպանը 2018 թվականին ստացել է ահազանգեր կանանց նկատմամբ բռնության, հատկապես ընտանիքում բռնության դեպքերի մասին: Անհատական դեպքերի ուսումնասիրությունն իրականացվել է այնպես, որ հնարավոր է եղել վերհանել խնդիրներ, որոնք իրենց բնույթով համակարգային են և դրանք պայմանականորեն կարելի է բաժանել մի քանի մասի՝

1.1 ընտանիքում բռնության դեպքերի վերաբերյալ ճշգրիտ վիճակագրական տվյալների բացակայություն,

1.2 նման դեպքերի դեմ պայքարի և կանխարգելման հարցում օրենսդրական թերի կարգավորումներ կամ կարգավորումների բացակայություն,

1.3 տուժողներին պետության կողմից տրամադրվող ծառայությունների բացակայություն, ինչպես նաև պետական մարմինների միջև համագործակցության բացակայություն,

1.4 կարծրատիպեր, իրավագիտակցության անհամարժեք մակարդակ և անվստահություն պետական մարմինների նկատմամբ,

1.5 պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ու պաշտոնատար անձանց անբավարար մասնագիտական պատրաստվածությունը և իրազեկման պակասը:

Այս բոլոր խնդիրներն, ըստ էության, ազդում են նաև կանանց արդարադատության մատչելիության իրավունքի իրացման վրա, որն էլ իր հերթին բերում է մի շարք իրավունքների խախտման և այդ խախտված իրավունքների վերականգնման դժվարությունների:

1.1 Ընտանիքում բռնության դեպքերի վերաբերյալ ճշգրիտ վիճակագրական տվյալների բացակայություն

Կանանց նկատմամբ բռնության և ընտանիքում բռնության վերաբերյալ առկա վիճակագրական տվյալները չեն արտացոլում բռնության այս տեսակի ամբողջական և իրական պատկերը, քանի որ դեռևս Հայաստանում ընտանիքում բռնության դեպքերի միասնական վիճակագրություն չի վարվում: Այս մասին տարիներ շարունակ բարձրաձայնվել է Պաշտպանի, պետական իրավասու մարմինների, ինչպես նաև հասարակական և միջազգային կազմակերպությունների կողմից⁶:

«Ընտանիքում բռնության կանխարգելման, ընտանիքում բռնության ենթարկված անձանց պաշտպանության և ընտանիքում համերաշխության վերականգնման մասին» ՀՀ օրենքի (սույն հաղորդման սույն բաժնում այսուհետ՝ Օրենք) 14-րդ հոդվածի 1-ին մասի 2-րդ կետի համաձայն՝ ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարությունը՝ որպես լիազոր մարմին իրականացնում է ընտանիքում բռնության դեպքերի կենտրոնացված հաշվառում՝ կառավարության որոշմամբ սահմանված կարգով, ինչպես նաև այդ վիճակագրության ամենամյա հրապարակում իր պաշտոնական կայքում: Անհրաժեշտ է ընդգծել, սակայն, որ 2018 թվականի ընթացքում կառավարության համապատասխան որոշումը չի ընդունվել, ինչի արդյունքում էլ դեռևս առկա չեն միասնական վիճակագրական տվյալներ ընտանիքում բռնության դեպքերի վերաբերյալ:

Ավելին, ընտանիքում բռնությունը հայտնի է որպես լատենտային բնույթ ունեցող բռնության տեսակ, ինչը նշանակում է, որ բռնության այս տեսակի վերաբերյալ տեղեկությունները և վիճակագրական ցուցանիշներն ամբողջությամբ չեն արտացոլում բռնության իրավիճակի իրական պատկերը: Վիճակագրական ճշգրտության վրա ազդում է նաև այն, որ այս երևույթը հասարակության կողմից ընկալվում է որպես մասնավոր դեպք, որի մասին բարձրաձայնելն ամոթալի է, ուստի հասարակության շատ անդամներ խուսափում են բռնության՝ իրենց հայտնի դեպքերի վերաբերյալ հաղորդում ներկայացնելուց:

Այնուամենայնիվ, առկա վիճակագրական տվյալները թույլ են տալիս փաստել երևույթի առկայության մասին: Ավելին, վիճակագրական տվյալների համադրումը թույլ է տալիս ենթադրել, որ բռնության դեպքերի վերաբերյալ իրավասու պետական մարմիններին դիմելիությունը բարձրացել է, ինչը պայմանավորված է թե՛ երևույթի վերաբերյալ իրազեկման բարձրացմամբ, թե՛ իրավասու պետական մարմինների կողմից բռնության դեպքերին արձագանքելուն առավել պատրաստ լինելու և թե՛ օրենսդրությամբ պաշտպանության հնարավորությունների ավելացմամբ: Իրավասու մարմինների կողմից տրամադրված տվյալները վկայում են, որ ընտանիքում բռնությունն անհամամասնորեն ազդում է հատկապես կանանց վրա:

⁶ Այս մասին նշվել է նաև «Կանանց նկատմամբ խտրականության բոլոր ձևերի վերացման» ՄԱԿ-ի կոմիտեի կողմից, Կանանց նկատմամբ խտրականության վերացման ՄԱԿ-ի կոմիտեի եզրափակիչ դիտարկումներ (CEDAW/C/ARM/CO/5-6), կետ 37:

ՀՀ ոստիկանության տվյալների համաձայն՝ 2018 թվականի 12 ամիսների ընթացքում գրանցվել է 707 դեպք, որից 673-ը՝ ֆիզիկական, 33-ը՝ հոգեբանական, 1-ը՝ տնտեսական բնության դեպքեր: 707 դեպքից 441 դեպքում բռնություն է կիրառվել ամուսնու կողմից կնոջ նկատմամբ, 32 դեպքում՝ կնոջ կողմից ամուսնու նկատմամբ, 48 դեպքում՝ ծնողի կողմից զավակի նկատմամբ, 70 դեպքում՝ զավակի կողմից ծնողի նկատմամբ և 116 դեպքում՝ ընտանիքի այլ անդամների միջև: Նշված 707 դեպքերից քրեական գործեր են հարուցվել 159 դեպքով և նյութեր նախապատրաստվել 548-ով: Հարուցված քրեական գործերից կարճվել են 130-ը, իսկ 29-ն ուղարկվել է դատարան:

Ըստ ՀՀ ոստիկանության տվյալների՝ 2018 թվականի ընթացքում բռնության դեպքերով կայացվել է 435 նախազգուշացման և 132 անհետաձգելի միջամտության որոշումներ:

2018 թվականի ընթացքում ՀՀ քննչական կոմիտեի վարույթում քննվել է ընտանիքում բռնության վերաբերյալ 519 քրեական գործ (2017 թվականի ընթացքում ՀՀ քննչական կոմիտեի մարմինների և ստորաբաժանումների վարույթում եղել է ընտանիքում բռնությունների վերաբերյալ 458 քրեական գործ): Ըստ ՀՀ քննչական կոմիտեի տվյալների՝ 2018 թվականի ընթացքում ավարտվել է ընտանիքում բռնության վերաբերյալ 393 քրեական գործ, 297 քրեական գործի վարույթ կարճվել է, որոնցից 91-ը՝ արդարացման հիմքով, 206-ը՝ ոչ արդարացման հիմքով:

Մեղադրական եզրակացությամբ դատարան է ուղարկվել 82 քրեական գործ 85 անձի վերաբերյալ: Բժշկական բնույթի հարկադրանքի միջոցներ կիրառելու վերաբերյալ դատարան է ներկայացվել 14 միջնորդություն: Կասեցվել է 23 քրեական գործով վարույթ, որից 18-ը՝ անձի հետախուզման մեջ գտնվելու հիմքով, 5-ը՝ այլ հիմքով:

Ըստ ՀՀ դատախազության տվյալների՝ 2018 թվականի ընթացքում ընտանիքում բռնության 406 դեպքի առթիվ հարուցվել է նույնքան քրեական գործ: Այդ քրեական գործերից 5-ը հարուցված են եղել ՀՀ քրեական օրենսգրքի 104-րդ հոդվածով (սպանությունը), 1-ը՝ 106-րդ հոդվածով (**մոր կողմից նորածին երեխայի սպանությունը**), 2-ը՝ 110-րդ հոդվածով (ինքնասպանության հասցնելը), 8-ը՝ 112-րդ հոդվածով (դիտավորությամբ առողջությանը ծանր վնաս պատճառելը), 8-ը՝ 113-րդ հոդվածով (դիտավորությամբ առողջությանը միջին ծանրության վնաս պատճառելը), 36-ը՝ 117-րդ հոդվածով (դիտավորությամբ առողջությանը թեթև վնաս պատճառելը), 241-ը՝ 118-րդ հոդվածով (ծեծը), 11-ը՝ 119-րդ հոդվածով (ֆիզիկական ուժեղ ցավ կամ հոգեկան ուժեղ տառապանք պատճառելը), 1-ը՝ 120-րդ հոդվածով (անզգուշությամբ առողջությանը ծանր վնաս պատճառելը), 1-ը՝ 121-րդ հոդվածով (անզգուշությամբ առողջությանը միջին ծանրության վնաս պատճառելը), 2-ը՝ 131-րդ հոդվածով (մարդուն առևանգելը), 3-ը՝ 133-րդ հոդվածով (ազատությունից ապօրինի գրկելը), 1-ը՝ 134-րդ հոդվածով, 50-ը՝ 137-րդ հոդվածով (սպանության կամ առողջությանը ծանր վնաս պատճառելու, կամ գույք ոչնչացնելու սպառնալիքը), 3-ը՝ 138-րդ հոդվածով (բռնաբարությունը), 11-ը՝ 141-րդ հոդվածով (սեռական հարաբերությունը 16 տարին չլրացած անձի հետ կամ սեքսուալ բնույթի գործողություններ կատարելը 16 տարին չլրացած անձի հետ), 3-ը՝ 142, 1-ը՝ 147, 3-ը՝ 167.1-րդ հոդվածով (ծնողի կամ այլ

մերձավոր ազգականի և երեխայի միջև տեսակցության իրականացմանը խոչընդոտելը), 7-ը՝ 173-րդ հոդվածով (ծնողի կողմից երեխային պահելուց չարամտորեն խուսափելը), 1-ը՝ 176, 1-ը՝ 177, 2-ը՝ 185-րդ հոդվածով (գույքը դիտավորությամբ ոչնչացնելը կամ վնասելը), 1-ը՝ 322, 1-ը՝ 353, 2-ը՝ 353.1-րդ հոդվածով (անհետաձգելի միջամտության որոշումը կամ պաշտպանական որոշումը դիտավորությամբ չկատարելը), իսկ 31-ը՝ այլ հոդվածներով: Վերոնշյալ դեպքերի առթիվ հարուցված 67 քրեական գործ մեղադրական եզրակացությամբ ուղարկվել է դատարան, 224-ով վարույթը կարճվել է (արդարացնող հիմքով՝ 65-ը, ոչ արդարացնող հիմքով՝ 167-ը, այդ թվում՝ հաշտության հիմքով՝ 131-ը) և քրեական հետապնդումը դադարեցվել է, 9-ով վարույթը կասեցվել է (ՀՀ ՔԴՕ 31-րդ հոդվածի 1-ին մասի, 1-ին կետ):

1.2 Ընտանիքում բռնության դեմ պայքարի ոլորտի օրենսդրական կարգավորման խնդիրներ

Օրենսդրական թերի կարգավորումները խոչընդոտներ են ստեղծում բռնության ենթարկված անձանց պաշտպանության և նման դեպքերի հետագա կանխարգելման ուղղությամբ: Ուսումնասիրությունները վկայում են, որ չնայած 2017 թվականին կատարված օրենսդրական փոփոխություններին, որոնց հիմնական մասն ուժի մեջ է մտել արդեն 2018 թվականից, դեռևս առկա են օրենսդրական բացեր և թերի կարգավորումներ:

Ի հակադրություն «Կանանց նկատմամբ բռնության և ընտանիքում բռնության կանխարգելման և դրա դեմ պայքարի մասին» Եվրոպայի խորհրդի կոնվենցիայի (սույն հաղորդման սույն բաժնում այսուհետ՝ Կոնվենցիա), որով նախատեսվում է անհետաձգելի արգելող որոշման կայացում միակողմանի կարգով՝ անմիջապես ուժի մեջ մտնելով՝ Հայաստանում դրանք ուժի մեջ են մտնում բռնություն գործադրած անձին հեռախոսով ծանուցելուց, նրա հաշվառման վայր էլեկտրոնային փոստի կամ պատվիրված փոստի միջոցով հանձնելուց և հանձնման մասին վերջինիս ստորագրություն ստանալուց հետո («Ընտանիքում բռնության կանխարգելման, ընտանիքում բռնության ենթարկված անձանց պաշտպանության և ընտանիքում համերաշխության վերականգնման մասին» ՀՀ օրենքի 7-րդ հոդվածի 7-րդ մաս): Ավելին, գրանցման հասցեն կարող է լինել այն տունը, որտեղ գտնվելը բռնություն գործադրող անձին պետք է արգելվի: Արդյունքում՝ բռնություն գործադրած անձի՝ այնտեղ պահանջվող ներկայությունը (ծանուցում ստանալու համար) կարող է վտանգել տուժողի անվտանգությունը: Այլ կերպ ասած՝ Հայաստանում այս որոշման ուժի մեջ մտնելու ժամկետն անորոշ է, այլ ոչ թե անմիջապես:

Վերոնշյալ ընթացակարգը կարող է ժամանակատար լինել, և դրանով, ինչն ավելի խնդրահարույց է, բռնություն գործադրած անձի դատավարական իրավունքները գերադասվում են տուժողի կյանքի և ֆիզիկական անձեռնմխելիության իրավունքի նկատմամբ՝ խախտելով միջազգային չափանիշները: Տուժողի հետ կապ հաստատելու շարունակական քայլերը չեն համարվի անհետաձգելի միջամտության որոշումների

խախտում, քանի որ այն ուժի մեջ մտած չի լինի՝ ընթացակարգային ձգձգումների պատճառով: Վերջապես, անհետաձգելի միջամտության որոշումների կատարման ուշացումները կարող են հիմք հանդիսանալ այդ որոշումների խախտումների համար:

Ավելին, «Ընտանիքում բռնության կանխարգելման, ընտանիքում բռնության ենթարկված անձանց պաշտպանության և ընտանիքում համերաշխության վերականգնման մասին» ՀՀ օրենքի 7-րդ հոդվածի 6-րդ մասով նախատեսվում է, որ նախազգուշացում կիրառելու մասին որոշումը ենթակա է բողոքարկման դրա մասին իրազեկելուց հետո՝ մեկ ամսվա ընթացքում: Քանի որ ոստիկանության որոշումները վարչական ակտեր են, ապա բողոքարկումները կարգավորվում են «Վարչարարության հիմունքների և վարչական վարույթի մասին» ՀՀ օրենքով, որով նախատեսվում է կասեցնող ազդեցություն⁷: Ըստ ՀՀ ոստիկանության տվյալների՝ 2018 թվականի ընթացքում վերադասության և դատական կարգով բողոքարկվել է 4 որոշում, որից 2-ը՝ վերադասության կարգով, 2-ը՝ դատական կարգով: Վերադասության կարգով բողոքների հիմքով հարուցվել է վարչական վարույթ և որոշում է կայացվել բողոքը մերժելու մասին: Դատական կարգով բողոքարկված որոշումներից մեկով վճիռ է կայացվել անհետաձգելի միջամտության որոշումը վերացնելու մասին, իսկ մեկով վճիռ է կայացվել որոշումը թողնել անփոփոխ:

Նախազգուշացում կիրառելու որոշումը բողոքարկելու կասեցնող ազդեցությունը կարող է վտանգներ պարունակել, քանի որ այդ ընթացքում բռնություն գործադրած անձը կարող է խախտել նախազգուշացումը, որը սակայն այդպիսին չի համարվի՝ այդպիսով նվազեցնելով տուժողին տրամադրված պաշտպանության մակարդակը:

Մեկ այլ խնդիր է նաև ՀՀ ոստիկանության պետի՝ ընտանիքում բռնության կանխարգելման և բռնության ենթարկված անձանց պաշտպանության բնագավառում ՀՀ ոստիկանության «Ընտանիքում բռնության կանխարգելման, ընտանիքում բռնության ենթարկված անձանց պաշտպանության և ընտանիքում համերաշխության վերականգնման մասին» ՀՀ օրենքով վերապահված լիազորությունների կատարումը կարգավորելուն ուղղված գործող հրամանները⁸, որպես անհատական իրավական ակտեր սահմանելը, ինչն իր հերթին նշանակում է, որ «Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենքով սահմանված նորմատիվ իրավական ակտերին վերաբերող պարտադիր պահանջները չեն տարածվում դրանց վրա:

«Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենքի 2-րդ հոդվածի 1-ին մասի 1-ին կետի համաձայն՝ նորմատիվ իրավական ակտը պարունակում է վարքագծի պարտադիր կանոններ անորոշ թվով անձանց համար, իսկ նույն մասի 5-րդ կետը սահմանում է, որ անհատական իրավական ակտը նորմատիվ իրավական ակտի

⁷ «Վարչարարության հիմունքների և վարչական վարույթի մասին» ՀՀ օրենքի 74-րդ հոդվածի համաձայն՝ վարչական բողոք բերելը կասեցնում է բողոքարկվող վարչական ակտի կատարումը՝ բացառությամբ օրենքով նախատեսված այն դեպքերի, երբ վարչական ակտը ենթակա է անհապաղ կատարման, եւ այն դեպքերի, երբ անհապաղ կատարումն անհրաժեշտ է հանրային շահերից ելնելով:

⁸ Տե՛ս 2018 թվականի ապրիլի 5-ի թիվ 1086-Ս, 2018 թվականի ապրիլի 5-ի թիվ 1088-Ս, 2018 թվականի ապրիլի 5-ի թիվ 1090-Ս, 2018 թվականի ապրիլի 7-ի թիվ 1091-Ս, 2018 թվականի հունիսի 22-ի թիվ 1940-Ս

հիման վրա և դրան համապատասխան ընդունված գրավոր իրավական ակտ է, որը սահմանում է վարքագծի կանոն կամ առաջացնում է փաստական հետևանքներ և վերաբերում է միայն դրանում անհատապես նշված անձի կամ անձանց:

Հաշվի առնելով նորմատիվ իրավական ակտի բնույթը և կարգավորման շրջանակը՝ «Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենքը լրացուցիչ պահանջներ է սահմանում դրանց ընդունման համար: Այսպես, նշված օրենքի 3-րդ և 4-րդ հոդվածները սահմանում են նորմատիվ իրավական ակտերի նախագծերի հանրային քննարկումներ կազմակերպելու պահանջը, 6-րդ հոդվածով սահմանվում է պետական-իրավական փորձաքննության ենթարկելու պարտադիր պահանջը, իսկ 25-րդ հոդվածով՝ նորմատիվ իրավական ակտերի պաշտոնական հրապարակման պահանջը:

Նշված հրամանների ուսումնասիրությունը վկայում է, որ դրանք պարունակում են իրավական նորմեր, որոնք սահմանում են վարքագծի կանոններ անձանց անորոշ շրջանակի համար, օրինակ՝ ՀՀ ոստիկանության պետի 2018 թվականի ապրիլի 5-ի թիվ 1090-Ա հրամանի հավելվածով հաստատվել են ընտանիքում բռնության կրկնման կամ շարունակման անմիջականորեն սպառնացող վտանգի գնահատման չափորոշիչները: Նման վտանգի առկայության դեպքում ՀՀ ոստիկանության իրավասու ծառայողը, համաձայն «Ընտանիքում բռնության կանխարգելման, ընտանիքում բռնության ենթարկված անձանց պաշտպանության և ընտանիքում համերաշխության վերականգնման մասին» ՀՀ օրենքի 7-րդ հոդվածի 1-ին մասի, ընտանիքի մյուս անդամի կյանքի և առողջության ապահովման նպատակով անհապաղ կայացնում է անհետաձգելի միջամտության որոշում, ինչն առաջացնում է բռնություն գործադրած անձի համար իրավական հետևանքներ, մասնավորապես՝ կարող է սահմանափակել անձի մուտքը համատեղ բնակելի տարածք և այլն:

Ավելին, նորմատիվ իրավական ակտերի հրապարակումն օրենսդիրը համարել է պարտադիր, իսկ գերատեսչականինը՝ թողնվել է ընդունող մարմնի հայեցողությանը: Վերոնշյալ հրամանների պարագայում դրանք չեն հրապարակվել՝ դրանով իսկ սահմանափակելով նշված ակտերի հասանելիություն, այդ թվում՝ այն անձանց համար, ում նկատմամբ դրանք կիրառվում են: Ըստ այդմ՝ հրամաններով խախտվում է նաև իրավական որոշակիության սկզբունքը:

Ընտանիքում բռնության ոչ բոլոր տեսակների համար է նախատեսված պատասխանատվության մեխանիզմ ներպետական օրենսդրությամբ, ըստ այդմ, իրավասու մարմինները չեն կարողանում համապատասխան արձագանք տալ այդ դեպքերին: ՀՀ քրեական օրենսդրությամբ քրեորեն պատժելի արարքներ են համարվում ֆիզիկական բռնության որոշ տեսակները, ինչպես նաև սեռական բռնությունը: ՀՀ օրենսդրությունը որոշ առումով կարգավորում է նաև հոգեբանական բռնությունը (ՀՀ քրեական օրենսգրքի 119-րդ հոդվածը սահմանում է ֆիզիկական ուժեղ ցավ կամ հոգեկան ուժեղ տառապանք պատճառելը):

Այնուամենայնիվ, ՀՀ օրենսդրությամբ կարգավորված չէ, օրինակ, հետամտումը («պարբերաբար մեկ այլ անձի հետապնդելը, մեկ այլ անձի հետ անցանկալի հաղորդակցության մեջ ներգրավվելը կամ անձին հետևելու մասին իմաց տալը».

խոսքը տուժողին ֆիզիկապես հետևելու, նրա աշխատանքի վայր, սպորտային կամ կրթական հաստատություն այցելելու, ինչպես նաև տուժողին վիրտուալ աշխարհում հետևելու, (...) մեկ այլ անձի գույքը վնասելու, անձի անձնական իրերի վրա աննշան հետքեր թողնելու, անձի տվյալներով առցանց կեղծ անուններով հաշիվներ բացելու կամ սուտ տեղեկություններ տարածելու մասին է), հարկադիր ամուսնությունը, հղիության արհեստական ընդհատումը հարկադիր կատարելը և այլն:

Մինչդեռ, միջազգային փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը վկայում է, որ բռնության դեմ պայքարի միջոցներից է այդ արարքը կատարած անձանց համար պատասխանատվության միջոցների նախատեսումը⁹: Միջազգային փաստաթղթերի և մի շարք երկրների օրենսդրության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ընտանիքում բռնության դեմ պայքարի արդյունավետ միջոց է դրա քրեականացումը: Ընդ որում, դա կարող է դրսևորվել կամ մեկ հանցակազմի նախատեսմամբ կամ ընդհանուր հանցակազմերով գործը քննելիս որպես պատիժը և պատասխանատվությունը ծանրացնող հանգամանք՝ տուժողի և բռնություն գործադրած անձի միջև ընտանեկան կապը նախատեսելը¹⁰:

Ընտանիքում բռնության դեպքերին արդյունավետ արձագանքելուն կարող է խոչընդոտել նաև ՀՀ քրեական օրենսգրքի 62-րդ հոդվածի 1-ին մասի 7-րդ կետով նախատեսված պատասխանատվությունը և պատիժը մեղմացնող հանգամանքը, այն է՝ տուժողի վարքագծի հակաօրինականությունը կամ հակաբարոյականությունը, որով պայմանավորվել է հանցագործությունը: Ընտանիքում բռնության դեպքում նման մեղմացնող հանգամանք նախատեսելը համահունչ չէ միջազգային չափանիշներին: Մասնավորապես, «Կանանց նկատմամբ բռնության և ընտանեկան բռնության կանխարգելման և դրա դեմ պայքարի մասին» Եվրոպայի խորհրդի կոնվենցիայի 42-րդ հոդվածի համաձայն՝ հանցագործությունների անընդունելի արդարացումներ են համարվում՝ այսպես կոչված, «հանուն պատվի» կատարվող հանցագործությունները: Սա վերաբերում է, մասնավորապես, այն պնդումներին, որ տուժողի կողմից խախտվել են պատշաճ վարքագծի մշակութային, կրոնական, սոցիալական կամ ավանդույթային նորմերը կամ սովորույթները, որոնք արդարացումներ են հանդիսանում բռնության գործադրման համար:

Մեկ այլ խնդիր է ընտանիքում բռնության դեպքերում հանրային և մասնավոր մեղադրանքի կարգով քննվող գործերի իրավական կարգավորումները: Նշված խնդրի լուծման կապակցությամբ 2017 թվականի օրենսդրական փոփոխությունների արդյունքում ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 183-րդ հոդվածը լրացվեց 4-րդ մասով՝ նախատեսելով, որ անկախ տուժողի կողմից բողոք ներկայացնելուց դատախազն իրավասու է սույն հոդվածի 1-ին մասով նախատեսված հանցագործություններով հարուցել քրեական գործ ընտանիքում բռնության

⁹ Տե՛ս «Կանանց նկատմամբ բռնության և ընտանեկան բռնության կանխարգելման և դրա դեմ պայքարի մասին» Եվրոպայի խորհրդի կոնվենցիա, հոդվածներ 33-40:

¹⁰ Տե՛ս «Կանանց նկատմամբ բռնության և ընտանեկան բռնության կանխարգելման և դրա դեմ պայքարի մասին» Եվրոպայի խորհրդի կոնվենցիա, հոդված 46:

դեպքերում, եթե անձն իր անօգնական վիճակի կամ ենթադրյալ հանցանք կատարողից կախվածության մեջ լինելու փաստի ուժով չի կարող պաշտպանել իր իրավաչափ շահերը: Այս դեպքում քրեական գործը հարուցվում և քննվում է սույն օրենսգրքով սահմանված ընդհանուր կարգով, և տուժողի ու մեղադրյալի հաշտության դեպքում քրեական հետապնդումը չի դադարեցվում¹¹:

Քրեական դատավարության օրենսգրքում հստակ ձևակերպված նոր չափանիշը գնահատելիս կարևոր է հաշվի առնել այն, որ, ի տարբերություն Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի կողմից օգտագործված չափորոշիչների, որոնցով գնահատվում է ոտնձգողի վարքագիծը՝ Հայաստանում ուշադրության կենտրոնում է տուժողը:

Վերոնշյալ չափանիշները չեն արտացոլում նաև Կոնվենցիայի 55-րդ հոդվածով սահմանված հարցերը, մասնավորապես՝ իրավախախտման ծանրությունը: Դրանք նաև չեն արտացոլում *Օփուզն ընդդեմ Թուրքիայի* գործում Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի կողմից սահմանված չափանիշները, այն է՝ իրավախախտման ծանրությունը, զոհի վնասվածքները ֆիզիկական են, թե՛ հոգեբանական, եթե բռնություն գործադրած անձը զենք է կիրառել, եթե բռնություն գործադրած անձը հարձակումից հետո որևէ ձևով սպառնացել է, եթե բռնություն գործադրած անձը պլանավորել է հարձակումը, ընտանիքում ապրող որևէ երեխայի վրա ազդեցությունը (այդ թվում՝ հոգեբանական), բռնություն գործադրած անձի՝ նորից իրավախախտում կատարելու հնարավորությունները, տուժողի կամ ցանկացած այլ անձի, որը կարող էր ներգրավված լինել, առողջությանը և անվտանգությանը ներկայացվող շարունակական սպառնալիքը, զոհի ներկայիս հարաբերությունը բռնություն գործադրած անձի հետ և զոհի ցանկություններին հակառակ իրականացվող քրեական հետապնդման հետ մեկտեղ շարունակվող հարաբերության վրա ազդեցությունը, հարաբերության պատմությունը, մասնավորապես, եթե նախկինում տեղի է ունեցել բռնության այլ դեպք, ինչպես նաև բռնություն գործադրած անձի քրեական անցյալը, մասնավորապես՝ նախկինում բռնություն կատարելը¹²:

Չնայած վերոնշյալի՝ ընտանիքում բռնության գործերը հանրային մեղադրանքի կարգով քննելու պրակտիկան արդեն իսկ կիրառվել է ՀՀ դատախազության կողմից: Այսպես, 2018 թվականի ընթացքում մասնավոր մեղադրանքի 34 դեպքով, անկախ տուժողի կողմից բողոք ներկայացնելու հանգամանքից, ընտանիքում բռնության դեպքերում, երբ անձն իր անօգնական վիճակի կամ ենթադրյալ հանցանք կատարողից կախվածության մեջ լինելու փաստի ուժով չի կարողացել պաշտպանել իր իրավաչափ շահերը, համաձայն ՀՀ քրեական օրենսգրքի 183-րդ հոդվածի 4-րդ մասի, դատախազի կողմից հարուցվել է 34 քրեական գործ:

Ընտանիքում բռնության դեմ արդյունավետ պայքարին խոչընդոտում է նաև տուժողների համար պաշտպանական բավարար միջոցների բացակայությունը:

¹¹ Նշված կարգավորումն ուժի մեջ է մտել 2018 թվականից:

¹² Տե՛ս *Օփուզն ընդդեմ Թուրքիայի* (*Opuz v. Turkey*) գործով 2009 թվականի սեպտեմբերի 9-ի վճիռը, գանգատ թիվ 33401/02, 138-րդ կետ:

Այսպես, ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 98-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ քրեական դատավարությանը մասնակցող յուրաքանչյուր անձ, ով կարող է հաղորդել տվյալներ, որոնք նշանակություն ունեն հանցագործությունը բացահայտելու և դրա կատարողին հայտնաբերելու համար, ինչի հետևանքով կարող են վտանգվել նրա, նրա ընտանիքի անդամի, մերձավոր ազգականի կամ մերձավորի կյանքը, առողջությունը, գույքը, իրավունքներն ու օրինական շահերը, ունի պաշտպանության իրավունք:

Նույն օրենսգրքի 98-րդ հոդվածի համաձայն՝ պաշտպանության միջոցներն են, օրինակ՝ անձին պաշտոնապես նախազգուշացնելը, ումից սպասվում է պաշտպանվող անձի նկատմամբ բռնության վտանգ կամ այլ հանցանքի կատարում, պաշտպանվող անձի ինքնությունը հաստատող տվյալները պաշտպանելը, պաշտպանվող անձի անձնական անվտանգությունն ապահովելը, բնակարանը և այլ գույքը պահպանելը և այլն: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, սակայն, որ օրենքով սահմանված այս միջոցները և դրանց ապահովման համար անհրաժեշտ իրավական կարգավորումները բավարար չեն և ընտանիքում բռնության դեպքերում չեն կիրառվում: Այսպես, ՀՀ քննչական կոմիտեի կողմից տրամադրված տվյալների համաձայն՝ ընտանիքում բռնությունից տուժած անձանց պաշտպանության համար 2018 թվականի ընթացքում ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 12-րդ գլխով նախատեսված պաշտպանության միջոց չի կիրառվել:

Վերոնշյալ խնդիրները դեռևս 2017 թվականից բարձրացվել են Պաշտպանի կողմից Եվրոպայի խորհրդի աջակցությամբ իրականացված՝ ՀՀ քրեական օրենսդրության և միջազգային չափանիշների համեմատական վերլուծության զեկույցում, որտեղ ներկայացվել են նաև հստակ առաջարկներ: Այնուամենայնիվ, առաջարկներն առ այսօր չեն կատարվել, ինչը խնդրահարույց է:

1.3 Ծառայությունների, ինչպես նաև պետական մարմինների միջև համագործակցության բացակայություն

Հաշվի առնելով ընտանիքում բռնության առանձնահատկությունները, ինչպես նաև բռնության այս տեսակի բացասական հոգեբանական ազդեցությունը դրանից տուժած և դրան ականատես եղած անձանց նկատմամբ՝ պետությունը պետք է քայլեր ձեռնարկի աջակցության տարբեր միջոցների հասանելի դարձնելու ուղղությամբ: Ըստ այդմ՝ «Ընտանիքում բռնության կանխարգելման, ընտանիքում բռնության ենթարկված անձանց պաշտպանության և ընտանիքում համերաշխության վերականգնման մասին» ՀՀ օրենքի ընդունմամբ նախատեսվել է բռնությունից տուժած անձանց համար բազմաթիվ ծառայությունների մատուցման անհրաժեշտություն: Այսպես, նշյալ օրենքը նախատեսում է աջակցման կենտրոնների և ապաստարանների ստեղծում (հոդված 19 և 20):

Սակայն անհրաժեշտ է արձանագրել, որ 2018 թվականին պետության կողմից բռնության ենթարկված անձանց և նրանց ընտանիքի անդամներին լիարժեք աջակցություն չի ցուցաբերվել: Մասնավորապես, 2018 թվականի ողջ ընթացքում

Հայաստանում չեն գործել պետության կողմից շահագործվող կացարաններ, հատուկ թեժ գծեր, որոնք մատչելի կլինեն յուրաքանչյուրի համար (այդ թվում՝ հաշմանդամություն ունեցող անձանց համար), որոնք շուրջօրյա աջակցություն և խորհրդատվություն կտրամադրեն դրա կարիքն ունեցող անձանց: Հայաստանում նշված և այլ ծառայություններն ընտանիքում բռնությունից տուժած անձանց համար 2018 թվականին շարունակվել են տրամադրվել հասարակական կազմակերպությունների կողմից:

«Ընտանիքում բռնության կանխարգելման, ընտանիքում բռնության ենթարկված անձանց պաշտպանության և ընտանիքում համերաշխության վերականգնման մասին» ՀՀ օրենքով սահմանվում է պետության կողմից ապաստարանների, աջակցման կենտրոնների ստեղծման, ինչպես նաև այլ ծառայությունների մատուցման հնարավորությունը: Ըստ նույն օրենքի 23-րդ հոդվածի 4-րդ մասի՝ աջակցության կենտրոնների և ապաստարանների կողմից մատուցվող ծառայությունների վերաբերյալ դրույթներն ուժի մեջ են մտնում սույն օրենքի պաշտոնական հրապարակմանը հաջորդող օրվանից մեկ տարի հետո: **Ըստ այդմ՝ 2018 թվականի նշյալ ծառայությունները հասանելի չեն եղել տուժողների համար:** Ավելին, նույն օրենքի 20-րդ հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն՝ ապաստարան հիմնադրելու համար համապատասխան կազմակերպությունները պետք է ստանան Լիազոր մարմնի կողմից տրամադրվող հավաստագրում, որի տրամադրման կարգը սահմանում է կառավարությունը: **Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ նշված կարգը 2018 թվականի ընթացքում ընդունված չի եղել:**

Ըստ ՀՀ ոստիկանության տվյալների՝ 2018 թվականի ընթացքում ՀՀ ոստիկանության ծառայողների կողմից կիրառված 435 նախազգուշացման որոշումներից խախտվել են 14-ը, որոնց կապակցությամբ կիրառվել են անհետաձգելի միջամտության որոշումներ, իսկ 132 անհետաձգելի միջամտության որոշումներից խախտվել են 16-ը: *Պետք է ընդգծել, որ բոլոր այս դեպքերում պաշտպանության միջոցների խախտումների վերաբերյալ ահազանգերը եղել են ընտանիքի անդամների կողմից, ինչը վկայում է ՀՀ ոստիկանության ծառայողների կամ այլ մասնագիտական վերահսկողության բացակայության կամ անարդյունավետության մասին:*

Խնդիրն այն է, որ «Ընտանիքում բռնության կանխարգելման, ընտանիքում բռնության ենթարկված անձանց պաշտպանության և ընտանիքում համերաշխության վերականգնման մասին» ՀՀ օրենքի 11-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ ընտանիքում բռնություն գործադրած անձը, որի նկատմամբ կայացվել է նախազգուշացման, անհետաձգելի միջամտության կամ պաշտպանական որոշում, ինչպես նաև ընտանիքում բռնության հետ կապված հանցանքի համար դատվածություն ունեցող չափահաս անձը ՀՀ ոստիկանության կողմից վերցվում են կանխարգելիչ հաշվառման: Կանխարգելիչ հաշվառման շրջանակում չափահաս անձի կողմից ընտանիքում բռնություն գործադրելը կանխարգելելու նկատմամբ մշտադիտարկումն իրականացնում է «Սոցիալական աջակցության մասին» ՀՀ օրենքով սահմանված սոցիալական ծառայություններ տրամադրող տարածքային մարմնի սոցիալական աշխատողը, իսկ անչափահաս անձի պարագայում՝ ՀՀ

նուստիկանությունը՝ համապատասխանաբար ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարության կամ ՀՀ ոստիկանության պետի սահմանած կարգով: Հաշվառման վերցնելու գործառույթը չափազանց կարևոր նշանակություն ունի անձի վարքագծի դրսևորումների մշտադիտարկման տեսանկյունից, ինչն ինքնին կանխարգելիչ ու պաշտպանական նշանակություն ունի: *Մակայն ստացվում է, որ գործնականում պատշաճ հաշվառում չի իրականացվում, ինչի մասին են վկայում ՀՀ ոստիկանության տվյալներն առ այն, որ պաշտպանության միջոցների խախտումների վերաբերյալ ահազանգերը եղել են ընտանիքի անդամների կողմից:*

ՀՀ մարդու իրավունքների պաշտպանին հասցեագրված բողոքների ուսումնասիրության արդյունքում վեր է հանվել մեկ այլ խնդիր ընտանիքում բռնության ենթադրյալ դեպքերի կապակցությամբ նյութերի նախապատրաստության փուլում ՀՀ ոստիկանության ծառայողների և ընտանիքում բռնության կանխարգելման և ընտանիքում բռնության ենթարկված անձանց պաշտպանության բնագավառում մասնագիտացված ստորաբաժանման ծառայողների միջև համագործակցության բացակայության մասին: Չնայած նման համագործակցության իրականացումը կարգավորվում է ՀՀ ոստիկանության պետի հրամանով՝ այդուհանդերձ, գործնականում առաջանում են բազմաթիվ խնդիրներ:

Համագործակցության անխափան իրականացումը չափազանց կարևոր է անձին ճիշտ ուղղորդման և ենթադրյալ տուժողին աջակցությանն ուղղված այլ գործողությունների իրականացման, մասնավորապես՝ զոհակենտրոն և տուժողների կարիքներին համապատասխան մասնագիտական օգնության տրամադրման նպատակով: *Պաշտպանին հասցեագրված բողոքների քննությունը ցույց է տվել, որ համակարգի անկատարության և պետական մարմինների միջև համագործակցության բացակայության արդյունքում բազմաթիվ դեպքերում հնարավոր չի եղել նաև աջակցություն ցուցաբերել օրենքով ամրագրված միջոցների օգտագործմամբ:* Հայաստանի Հանրապետությունը ստանձնել է ընտանիքում բռնությունից տուժած անձանց կյանքի և առողջության պահպանմանն ուղղված պոզիտիվ պարտականություն ինչպես միջազգային, այնպես էլ ներպետական իրավական կանոնների ուժով: Ընդ որում, թե՛ ներպետական իրավական կարգավորումները և թե՛ միջազգային չափանիշներն ընտանիքում բռնության ենթարկված անձանց պաշտպանությունն ապահովելու համար նախատեսում են բազմամասնագիտական աջակցության տրամադրման սկզբունքներ և բռնության ենթարկված անձանց պաշտպանության առաջնահերթության չափանիշներ:

Այսպես, Կոնվենցիայի (Հայաստանի կողմից ստորագրվել է 2018 թվականի հունվարի 18-ին, սակայն դեռ չի վավերացվել) 5-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ մասնակից պետությունները պետք է ձեռնարկեն օրենսդրական և այլ բնույթի անհրաժեշտ բոլոր միջոցները՝ ցուցաբերելու պատշաճ ջանասիրություն պետության անունից հանդես չեկող անձանց կողմից կատարվող բռնության այն արարքները կանխելու, դրանց նկատմամբ քննություն իրականացնելու, պատասխանատվության ենթարկելու և հատուցում ապահովելու ուղղությամբ, որոնք մտնում են Կոնվենցիայի գործողության շրջանակների մեջ:

Ավելին, Կոնվենցիայի 7-րդ հոդվածի համաձայն՝ մասնակից պետությունները պետք է ապահովեն, որպեսզի բռնության ենթարկված անձի իրավունքները դիտարկվեն որպես բոլոր միջոցների կենտրոնում գտնվող և իրականացվեն բոլոր շահագրգիռ գերատեսչությունների, ինստիտուտների և կազմակերպությունների միջև արդյունավետ համագործակցության միջոցով: Սույն հոդվածի ներքո ձեռնարկված բոլոր միջոցառումները պետք է ընդգրկեն բոլոր շահագրգիռ դերակատարներին, ինչպիսիք են՝ պետական, համապետական, տարածքային և տեղական մարմինները, մարդու իրավունքների ազգային ինստիտուտները և քաղաքացիական հասարակության կազմակերպությունները:

Կոնվենցիայի 19-րդ հոդվածը սահմանում է, որ պետությունները պետք է ապահովեն օրենսդրական և անհրաժեշտ այլ միջոցները տուժողներին հասանելի աջակցության և իրավական պաշտպանության միջոցների մասին իրենց համար հասկանալի լեզվով ժամանակին պատշաճ տեղեկատվություն տրամադրելու համար:

«Բռնությունից կանանց պաշտպանության մասին» Եվրոպայի խորհրդի Նախարարների կոմիտեի թիվ (2002)5 հանձնարարականը¹³ ճանաչում է այն, որ պետությունները պետք է ցուցաբերեն պատշաճ ջանասիրություն, որպեսզի կանխվի, քննություն իրականացվի և պատասխանատվություն կիրառվի բռնություն գործադրած անձանց նկատմամբ: Հանձնարարականի 3-րդ կետի համաձայն՝ *պետությունները պետք է բռնության դեմ պայքարի քաղաքականություն մշակելիս հիմք ընդունեն բռնության ենթարկված անձանց անվտանգությունը*: Հանձնարարականի 58-րդ կետի «դ» ենթակետի համաձայն՝ *անդամ պետությունները պետք է քաջալերեն բռնությունից տուժած անձանց պաշտպանության նախաձեռնող (pro-active) ծառայություններ, որոնց շնորհիվ բռնությունից տուժած անձանց հետ կապ կհաստատվի անմիջապես ոստիկանությանը դեպքի մասին հայտնի դառնալու պահից*: Նույն կետի «ե» ենթակետը նախատեսում է նաև, որ *անդամ պետությունները պետք է ապահովեն արդյունավետ համագործակցություն բոլոր իրավասու մարմինների միջև, ինչպիսիք են ոստիկանությունը, դատարանները և բռնությունից տուժած անձանց պաշտպանության ծառայությունները, որպեսզի տուժողներին հնարավորություն ընձեռնվի կիրառելու աջակցություն ստանալու համար անհրաժեշտ բոլոր հնարավոր իրավական և գործնական քայլերը*:

«Ընտանիքում բռնության կանխարգելման, ընտանիքում բռնության ենթարկված անձանց պաշտպանության և ընտանիքում համերաշխության վերականգնման մասին» ՀՀ օրենքի 13-րդ հոդվածով ամրագրվում են ընտանիքում բռնության կանխարգելումը և ընտանիքում բռնության ենթարկված անձանց պաշտպանությունն իրենց գործառույթների շրջանակներում իրականացնող իրավասու պետական մարմինները, որոնց թվում է նաև ՀՀ ոստիկանությունը: Ավելին, նույն հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմիններն իրենց լիազորությունների շրջանակներում աջակցում են ընտանիքում բռնության դեմ

¹³ Տե՛ս https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805e2612, 2019 թվականի մարտի 29-ի դրությամբ:

պայքարին և այդ բնագավառում համագործակցում են լիազոր մարմնի հետ¹⁴: Ստացվում է, որ նշյալ օրենքը ևս նախատեսում է բազմամասնագիտական աջակցության ցուցաբերում ընտանիքում բռնության ենթարկված անձանց համար:

Ըստ այդմ՝ Օրենքի 15-րդ հոդվածով ամրագրվում են ոստիկանության լիազորություններն ընտանիքում բռնության կանխարգելման և ընտանիքում բռնության ենթարկված անձանց պաշտպանության բնագավառում: Այդ գործառույթները ենթադրում են թե՛ իրենց նկատմամբ ընտանիքում բռնություն կիրառված լինելու մասին հաղորդմամբ դիմած անձանց նրանց իրավունքների և հասանելի ծառայություններից օգտվելու հնարավորության վերաբերյալ պարզաբանման ներկայացում (Օրենքի 15-րդ հոդվածի 1-ին մասի 3-րդ կետ), թե՛ օրենքով նախատեսված երեք պաշտպանական միջոցներից ոստիկանության կողմից կիրառման ենթակա երկու պաշտպանական միջոցների կիրառում (Օրենքի 5-րդ հոդվածի համաձայն՝ ընտանիքում բռնության ենթարկված անձանց պաշտպանության միջոցներն են՝ նախազգուշացումը, անհետաձգելի միջամտության որոշումը, որոնք կիրառվում են ՀՀ ոստիկանության կողմից, ինչպես նաև պաշտպանական որոշումը, որը կիրառվում է դատարանի որոշման հիման վրա): Ընդ որում, նույն հոդվածի 2-րդ մասը նախատեսում է երաշխիքներ առ այն, որ պաշտպանության միջոցները կիրառվում են՝ առաջնորդվելով սույն օրենքով սահմանված սկզբունքներով և ապահովելով միջամտության համաչափությունը: Դրանց կիրառումը չի խոչընդոտում օրենքով սահմանված կարգով քրեական գործ հարուցելուն և քրեական հետապնդում իրականացնելուն: Այսինքն՝ սույն կարգավորումը թույլ է տալիս ենթադրել, որ անձի պաշտպանությունը կապված չէ քրեական հետապնդում իրականացնելու հետ և որպես առաջնային հարց է դիտարկվում բռնության ենթարկված անձի պաշտպանությունը:

Օրենքով նախատեսվում են ընտանիքում բռնությունից տուժած անձանց պաշտպանության համար առկա նաև այլ միջոցներ: Այսպես՝ Օրենքի 13-րդ հոդվածի 1-ին մասի 6-րդ կետի համաձայն՝ ընտանիքում բռնության կանխարգելումը և ընտանիքում բռնության ենթարկված անձանց պաշտպանությունն իրենց գործառույթների շրջանակներում իրականացնում են նաև ընտանիքում բռնության ենթարկվածներին աջակցություն ցույց տվող հատուկ կառույցները, որոնք են՝ աջակցության կենտրոնները և ապաստարանները: Ավելին, 14-րդ հոդվածի 1-ին մասի 7-րդ կետի համաձայն՝ լիազոր մարմինը հանրության համար հասանելի կերպով պարբերաբար հրապարակում է կապի այն միջոցների ցանկը (ներառյալ՝ ընտանիքում բռնության ենթարկվածների համար նախատեսված անվճար «Թեժ գիծ» ծառայության հեռախոսահամարները, որոնք աջակցության կենտրոնները պարտավոր են ունենալ), որոնցով ընտանիքում բռնության ենթարկվածները, նրանց ընտանիքի անդամները և այլ անձինք կարող են անհապաղ կապվել աջակցության կենտրոնների աշխատողի կամ կենտրոնի կողմից ներգրավված համապատասխան

¹⁴ Օրենքի 13-րդ հոդվածի համաձայն՝ լիազոր մարմինն է սոցիալական հարցերի ոլորտում լիազոր հանրապետական գործադիր մարմինը

մասնագետի հետ և ստանալ անհրաժեշտ անհատույց, իսկ հաշմանդամություն ունեցող անձանց դեպքում նաև նրանց համար մատչելի օգնություն:

Պաշտպանության համար առկա բոլոր մեխանիզմների կիրառման համար Օրենքով ամրագրվել են նաև այլ հատակ կարգավորումներ: Օրինակ՝ Օրենքի 15-րդ հոդվածի 1-ին մասի 3-րդ կետի համաձայն՝ ընտանիքում բռնության կանխարգելման և ընտանիքում բռնության ենթարկված անձանց պաշտպանության բնագավառում ուստիկանությունը սույն օրենքով նախատեսված դեպքերում և կարգով որոշում է կայացնում ընտանիքում բռնության ենթարկվածներին ապաստարանում տեղավորելու մասին: Օրենքի 20-րդ հոդվածի 5-րդ մասի համաձայն՝ ընտանիքում բռնության ենթարկվածներն իրենց դիմումի դեպքում կարող են ապաստարանում տեղավորվել, եթե առկա է բռնության կրկնման կամ շարունակման վտանգի վերաբերյալ հիմնավոր ենթադրություն:

Ըստ այդմ՝ Օրենքով նախատեսվում է ընտանիքում բռնության ենթարկված անձի պաշտպանության համակարգ, որը կարող է արդյունավետ գործել բացառապես դրանց փաստացի գործարկման (օրինակ՝ ապաստարանների և աջակցման կենտրոնների հիմնադրման), ինչպես նաև իրավասու մարմինների միջև համագործակցության գործուն մեխանիզմների նախատեսման պարագայում: Ընդ որում, բոլոր այն դեպքերում, երբ պետական աջակցությունը կազմակերպելը հնարավոր չէ, այն պետք է իրականացվի նաև ոլորտում մասնագիտացված և ծառայություններ մատուցող հասարակական կազմակերպությունների ներգրավմամբ, որի հնարավորությունը **նախատեսում է նաև Օրենքը:** Այսպես, Օրենքի 2-րդ հոդվածով ամրագրվում են ընտանիքում բռնության կանխարգելման և ընտանիքում բռնության ենթարկված անձանց պաշտպանության սկզբունքները, որոնցից է համագործակցությունը պետական, տեղական ինքնակառավարման մարմինների և քաղաքացիական հասարակության միջև համագործակցության սկզբունքներով:

Օրենքն ամրագրում է պաշտպանության կարիք ունեցող անձանց պաշտպանության գործիքակազմ, որի շրջանակներում գործիքներից մեկի բացակայությունը կամ առկա գործիքի չկիրառումը խարխիլում է բռնության ենթարկված անձանց պաշտպանության համակարգը՝ վտանգելով անձի կյանքը և առողջությունը:

Ըստ ՀՀ դատախազության տվյալների՝ ընտանիքում բռնության դեպքերի կանխարգելման, հայտնաբերման և բացահայտման առումով, հաշվի առնելով ընտանիքում բռնության դեպքերի լատենտային բնույթը, ՀՀ դատախազության կողմից կարևորվել է տնային մահացությունների դեպքերով հաղորդումների գրանցման պրակտիկայի և ոլորտի իրավական կարգավորումների ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը: Տնային մահացությունների դեպքերով ուսումնասիրության արդյունքները փաստել են, որ քրեական վարույթի շրջանակներում ստուգում պահանջող որոշ դեպքեր դուրս են մնացել իրավապահ մարմինների տեսադաշտից: Ելնելով ուսումնասիրությամբ ի հայտ բերված հիմնահարցերից և հաշվի առնելով ընտանիքում բռնությունների լատենտայնության հավանականությունը՝ ՀՀ գլխավոր

դատախազը գործնական առաջարկներ է ներկայացրել ՀՀ առողջապահության նախարարին:

Մասնավորապես, առաջարկվել է միջոցներ ձեռնարկել տանը, ստացիոնար պայմաններում մահվան, բուժհաստատություն դիակ տեղափոխելու դեպքերում մահվան փաստի հաստատումը միայն համապատասխան մասնագետների կողմից իրականացնելու ուղղությամբ, մշակել մարդու մահվան փաստի հավաստման արձանագրության միասնական՝ համապատասխան բժշկական և անհրաժեշտ այլ տվյալներ ներառող ձև, արգելել առանց այդ արձանագրության լրացման դիակի ախտաբանաանատոմիական հետազոտության իրականացումը և/կամ մահվան վերաբերյալ բժշկական վկայագիր տալը: Իսկ տնային մահացությունների այն դեպքերում, երբ ախտորոշումը հայտնի չէ և չկան վերջին մեկ ամսվա ընթացքում տվյալ անձի հետազոտման, բուժման կամ ախտորոշման վերաբերյալ բժշկական փաստաթղթեր, ինչպես նաև, երբ դիակի վրա առկա են մարմնական վնասվածքների տեսանելի հետքեր, պարտավորեցնել համապատասխան բուժաշխատողին անհազանգել իրավապահ մարմիններին: Առաջարկվել է նաև սահմանել դիակի գտնվելու վայրում բուժզննումն իրականացնող բուժաշխատակցի կողմից դիակի հերձման ուղեգրման գործողությունների հաջորդական քայլերի վերաբերյալ հստակ չափանիշներ՝ ներառյալ սահմանելով, թե տնային և ստացիոնար պայմաններում մահերի ո՞ր դեպքերում կարող է դիակը չենթարկվել դիահերձման, ո՞ր դեպքերում պետք է իրականացնել ախտաբանաանատոմիական և ո՞ր դեպքերում՝ դատաբժշկական հետազոտություն /հերձում/:

Հաշվի առնելով խնդրի բացառիկ կարևորությունը և իրավաչափ լուծումների անհետաձգելիությունը՝ ՀՀ դատախազությունը պատրաստակամություն է հայտնել ակտիվորեն մասնակցելու նշված առաջարկությունների շահագրգիռ, բազմակողմ քննարկումներին և ներգրավվելու համապատասխան իրավական ակտերի մշակման աշխատանքներում: ՀՀ առողջապահության նախարարի գրության համաձայն՝ նշված առաջարկները, ըստ էության, ամբողջությամբ ընդունվել են և իրավական կարգավորման փուլում են:

Համակարգի անկատարությանը նպաստում է նաև այն, որ իրավասու գերատեսչությունները չեն ձեռնարկում քայլեր այս ուղղությամբ: Ավելին, շատ հաճախ այդ քայլերը կրում են էպիզոդիկ բնույթ և չեն իրականացվում համակարգված կերպով: Այսպես, ըստ ՀՀ առողջապահության նախարարության տվյալների՝ 2018 թվականի ընթացքում ՀՀ առողջապահության նախարարության կողմից ընտանիքում բռնության կանխարգելման և ընտանիքում բռնության ենթարկված անձանց պաշտպանության գործողություններ չեն իրականացվել (չնայած նրան, որ Օրենքի 13-րդ հոդվածի 1-ին մասի 4-րդ կետի համաձայն՝ ընտանիքում բռնության կանխարգելումը և ընտանիքում բռնության ենթարկված անձանց պաշտպանությունն իրենց գործառույթների շրջանակներում իրականացնում է նաև առողջապահության ոլորտի լիազոր հանրապետական գործադիր մարմինը): Մինևույն ժամանակ, ըստ նշյալ նախարարության տվյալների Հայաստանի 4 մարզի առողջության առաջնային պահպանման ոլորտի բուժաշխատողների համար իրականացվել են «Վաղ տարիքի

երեխաների պատրոնաժ խնամք՝ պրոգրեսիվ պատրոնաժ» թեմայով դասընթացներ, որի 3 կրթական մոդուլներից մեկը նվիրված էր երեխաների նկատմամբ դաժան վերաբերմունքի հարցերին, այդ թվում՝ բռնության կանխարգելմանը, բռնության առողջապահական հետևանքներին, դրանք ճանաչելու և բացահայտելու հմտություններին և այլ ոլորտների հետ աշխատանքի խնդիրներին: Դասընթացի շրջանակներում վերապատրաստվել են 485 առողջության առաջնային պահպանման համակարգում ներգրավված բուժաշխատող:

Ըստ ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարության՝ մշակվել և սահմանված կարգով ՀՀ կառավարություն է ներկայացվել «Հայաստանի Հանրապետությունում կանանց և տղամարդկանց հավասար իրավունքների և հավասար հնարավորությունների ապահովման քաղաքականության իրականացման 2019-2023 թվականների ռազմավարությանը և միջոցառումների ծրագիրը հաստատելու մասին» ՀՀ կառավարության որոշման նախագիծը, որի գերակա ուղղություններից մեկը «Ընտանիքում բռնության երևույթի կանխարգելումը և դրա դեմ պայքարն է»: Խնդիրն այն է, որ ընտանիքում բռնության ոլորտում օրենսդրության ընդունումից հետո անհրաժեշտ է առավել համապարփակ քաղաքականության մշակում, որի արդյունքում կներդրվի բազմամասնագիտական աջակցություն տրամադրելու ինստիտուտը: Վերջինս հնարավոր է ապահովել առանձին գործողությունների ծրագրի միջոցով:

Այսպիսով, ընտանիքում բռնության դեմ պայքարի և դրանից տուժած անձանց բազմամասնագիտական պայքարի համակարգը կայացած չէ, ինչի պատճառով 2018 թվականի Մարդու իրավունքների պաշտպանի կողմից կայացվել է մարդու իրավունքների կամ ազատությունների խախտման առկայության մասին որոշում:

1.4 Կարծրատիպեր, իրավագիտակցության ցածր մակարդակ և անվստահություն պետական մարմինների նկատմամբ

Բռնության դեմ պայքարի և կանխարգելման հարցում մեծագույն մարտահրավեր է կանանց նկատմամբ և ընտանիքում բռնության վերաբերյալ առկա թյուր պատկերացումները և կարծրատիպերը: Հանրապետության մի շարք մարզերում Մարդու իրավունքների պաշտպանի ներկայացուցիչների կողմից պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ներկայացուցիչների հետ իրականացված քննարկումների, ինչպես նաև Պաշտպանին հասցեագրված բողոքների քննությամբ պարզ է դառնում, որ այս կարծրատիպերն առկա են ինչպես բռնության ենթարկված պաշտպանությամբ զբաղվելու իրավասություն ունեցող իրավասու մարմինների ներկայացուցիչների, այնպես էլ հասարակության մյուս անդամների մոտ:

Ավելին, բազմաթիվ դեպքերում նման կարծրատիպային մտածելակերպն ուղղակիորեն բացասական ազդեցություն է ունենում բռնության ենթարկված անձի կողմից բռնության մասին բարձրաձայնելու հարցում: Խնդիրը, հատկապես ակնհայտ է գյուղական համայնքներում, որտեղ պատմականորեն ձևավորվել է հարաբերականորեն փակ սոցիալական միջավայր, և հիմնահարցերի քննարկումը

կրում է ներընտանեկան բնույթ: Անգամ իրավասու մարմնի ներկայացուցչի կողմից այստեղ կարող է հորդոր հնչել «չքանդել ընտանիքը» և համակերպվել բռնության հետ «երեխաներին հետագայում պիտակավորումից (բաժանված ծնողների երեխա կոչելուց) ազատ պահելու համար»:

Կարծրատիպային մոտեցումն իրավասու պետական մարմինների ներկայացուցիչների կողմից շատ հաճախ բերում է կրկնակի զոհացման, ինչը կարող է հանդիսանալ խոչընդոտ հետագայում նման դեպքերի բացահայտման համար, քանզի գերակշռող դեպքերում տուժողները չեն ցանկանա կրկին դիմել իրավասու մարմիններին^{15,16}:

Հասարակությունում առկա կարծրատիպերի մասին են վկայում ուսումնասիրություններ: Այսպես, ընտանիքում բռնության դրսևորումների վերաբերյալ քննարկումների անքակտելի մաս է բռնության հրահրման և առաջացման համար կողմերից որևէ մեկի վրա ընտանիքում լարվածության էսկալացիայի մեղքը բարդելը: Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ հարցվածների 35.7 %-ը, որից 44.6 %-ը տղամարդ են և 27.8 %-ը՝ կանայք, համաձայն են, որ կինը պետք է հանդուրժի բռնությունը՝ հանուն ընտանիքի միասնության¹⁷: Որոշ դեպքերում «կինը ծեծի է արժանի» պնդման հետ համաձայն է հարցվածների 27.7 %-ը, որից 35.2 %-ը՝ տղամարդ և 21 %-ը կին են¹⁸:

Որոշ դեպքերում կնոջը համարում են ընտանիքում լարվածության, վեճերի ու կոնֆլիկտների էսկալացիայի հրահրող¹⁹: Հատկանշական է, սակայն, որ մեղքը կնոջ վրա բարդելու միտումը հատուկ է միայն բռնության ոչ պարբերական դրվագների վերաբերյալ քննարկումներին, մինչդեռ բռնության շարունակական, պարբերաբար կրկնվող և ծայրահեղ դրսևորումների պարագայում մասնակիցները հակված չեն էսկալացիայի մեղքը բարդել կնոջ վրա²⁰: Մասնակիցները նշում են դեպքեր, երբ իրենց կարծիքով կնոջ վարքագիծը նպաստում է ընտանիքում լարվածությունը բռնության

¹⁵ Հասարակական կազմակերպությունների ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ արձանագրվել է նաև դատարանի ու նախաքննության մարմինների կողմից երկակի ստանդարտների կիրառման դեպքեր, որի հիմքով էլ խախտվել է տուժողի արդյունավետ իրավական պաշտպանության միջոցների իրավունքը <http://coalitionagainstviolence.org/wp-content/uploads/2017/01/Report-short.pdf?x24321>, 2019 թվականի մարտի 29-ի դրությամբ:

¹⁶ Խնդրի մասին բարձրաձայնել է նաև Խոշտանգումների դեմ ՄԱԿ-ի կոմիտեն, որը նշել է, որ բռնության դեպքերի մասին բարձրաձայնման խոչընդոտ է հանդիսանում իրավապահ մարմինների կողմից կարծրատիպերի պատճառով բռնությունն արդարացնելը: Խոշտանգումների դեմ ՄԱԿ-ի կոմիտեի՝ Հայաստանի 4-րդ պարբերական զեկույցի վերաբերյալ եզրափակիչ դիտարկումներ, http://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CAT/Shared%20Documents/ARM/INT_CAT_COC_ARM_25977_E.pdf, 2019 թվականի մարտի 29-ի դրությամբ:

¹⁷ Տե՛ս <http://www.unfpa.am/sites/default/files/IMAGES-executive%20summary-Arm.pdf>, 2019 թվականի մարտի 29-ի դրությամբ:

¹⁸ Տե՛ս [նույն տեղում](#):

¹⁹ Տե՛ս https://armenia.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Reserach_Arm-Final%20with%20logos-upd_0.pdf, 2019 թվականի մարտի 29-ի դրությամբ:

²⁰ Տե՛ս https://armenia.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Reserach_Arm-Final%20with%20logos-upd_0.pdf, 2019 թվականի մարտի 29-ի դրությամբ:

վերաճելուն, ամուսնու գործազրկության կամ ընտանիքի բարեկեցության ակնկալիքներին անհամապատասխան վաստակի դեպքում տնտեսական անհամարժեք պահանջներ ներկայացնելը, ակոռիոլի կամ թմրադեղերի ազդեցության տակ գտնվող ամուսնուն որոշակի պահանջներ ներկայացնելը, դիտավորյալ թաքցրած հաշմանդամությունը²¹:

Հասարակությունում կանանց դերի և բռնության վերաբերյալ թյուր պատկերացումներ են ձևավորվում նաև զանգվածային լրատվության միջոցների կողմից բռնության վերաբերյալ սխալ տեղեկատվության ներկայացնելու պատճառով: Ավելին, հեռուստատեսությամբ հեռարձակվող հաղորդումները և ֆիլմերը ևս կարող են բացասական ազդեցություն ունենալ բռնության վերաբերյալ սխալ պատկերացումների ձևավորման մասին:

Նշված խնդրի մասին բազմիցս բարձրաձայնվել է մարզերում Պաշտպանի ներկայացուցիչների հետ քննարկումներում ինչպես պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ներկայացուցիչների, այնպես էլ հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների կողմից: Խնդրի մասին բարձրաձայնել են նաև բազմաթիվ ուսումնասիրություններ: Այսպես, ուսումնասիրությանը մասնակցած անձինք նշել են, որ լրատվամիջոցների և, հատկապես, հեռուստատեսության ազդեցություն է ունենում ընտանիքում կոնֆլիկտները լուծելու մոդելների վրա: Նման ազդեցության հիմքում բռնության այս կամ այն տեսակն է՝ հատկապես հոգեբանական և տնտեսական: Ըստ մասնակիցներից շատերի՝ դրանք ակնհայտորեն նպաստում են կնոջ և տղամարդու դերերի ավանդական ընկալման և հայրիշխանական կարծրատիպերի վերարտադրությանը: Մասնակիցները միաձայն են այն հարցում, որ ընտանիքում բռնություն հրահրող գործոններից մեկն էլ հայկական հեռուստատեսիվներն են, որոնց հիմնական լսարանը կանայք են, և որտեղ տղամարդու դրական կերպարը հաճախ ներկայացվում է որպես իշխող, կնոջը որոշումների գործընթացում չներառող, կոնֆլիկտներն ուժի, երբեմն անգամ ծեծի միջոցով լուծող, իսկ կինը՝ որպես հնազանդ, առօրյան սուրճի բաժակի շուրջ անցկացնող և մանր դավադրություններ հյուսող: Մասնակիցների կարծիքով՝ քանի որ մեդիան նման կերպարները չի ներկայացնում որպես անընդունելի և անգամ դատապարտելի, այլ հակառակը, արդարացնում է նման մոտեցումը նրանով, թե «մենք արտապատկերում ենք իրականությունը», նույն անընդունելի իրականությունը շարունակվում է վերարտադրվել, հատկապես երիտասարդների շրջանում²²:

²¹ Տե՛ս https://armenia.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Reserach_Arm-Final%20with%20logos-upd_0.pdf, 2019 թվականի մարտի 29-ի դրությամբ:

²² Տե՛ս https://armenia.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Reserach_Arm-Final%20with%20logos-upd_0.pdf, 2019 թվականի մարտի 29-ի դրությամբ:

1.5 Պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ու պաշտոնատար անձանց անբավարար մասնագիտական պատրաստվածությունը և իրազեկման պակասը

Մարդու իրավունքների պաշտպանին շարունակում են հասցեագրվել բողոքներ առ այն, որ իրավասու մարմինների կողմից ընտանիքում բռնությունից տուժած անձանց, հատկապես՝ կանանց չի տրամադրվում բավարար աջակցություն: Խնդիրն այն է, որ կարծրատիպեր առկա են նաև տարբեր իրավասու մարմինների ներկայացուցիչների շրջանում, որը խոչընդոտ է պաշտպանություն տրամադրելուն: Պաշտպանին հասցեագրված բողոքները վկայում են նաև, որ կարծրատիպեր են առկա նաև դատական համակարգում: Խնդիրն այն է, որ որոշ դեպքերում դատարանի կողմից գործի քննության ընթացքում դատավորի կողմից փորձ է կատարվում «հաշտեցնել» ընտանիքի անդամներին, որը սակայն արվում է ոչ թե հավասարության, ազատ կամաարտահայտման սկզբունքի հիման վրա, այլ բռնությունից տուժած կնոջ նկատմամբ ճնշումների գործադրմամբ: Նշված պրակտիկան չափազանց վտանգավոր է առաջին հերթին հենց բռնությունից տուժած անձի իրավունքների պաշտպանության տեսանկյունից: Խնդրի մասին բարձրաձայնում են նաև տարբեր հասարակական կազմակերպություններ: «Ընդդեմ կանանց նկատմամբ բռնության» կոալիցիայի համաձայն՝ դատական պրակտիկան ցույց է տալիս, որ ընտանիքում բռնության գործեր քննելիս՝ դատարանները շատ հաճախ հաշվի չեն առնում հանցագործության նախապատմությունը, ամբաստանյալի գործած հանցանքի շարժառիթը, հասարակության համար վտանգավորության աստիճանը: Հակառակ՝ ընտանիքում բռնության և կնասպանության գործերի մեծ մասով դատարանները պատասխանատվությունն ու պատիժը ծանրացնող հանգամանք դատաքննությամբ առհասարակ չեն հայտնաբերում:

Ըստ առկա տվյալների՝ 2018 թվականին «Կանանց նկատմամբ բռնության և ընտանիքում բռնության դեմ պայքարը և կանխարգելումը ՀՀ-ում» թեմայով Եվրոպայի խորհրդի «HELP» հեռավար ուսուցման եռամսյա դասընթացին մասնակցել են դատավորներ, դատախազներ, քննիչներ և փաստաբաններ:

Ըստ ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարության՝ 2018 թվականի նոյեմբերի 29-ին Աշխատանքի և սոցիալական հետազոտությունների ազգային ինստիտուտում իրականացվել է նախարարության համակարգի երեխայի և ընտանիքի աջակցության, ցերեկային հոգածության կենտրոնների մասնագետների վերապատրաստում և մեթոդական խորհրդատվություն «Երեխայի հանդեպ բռնության կանխարգելման, հայտնաբերման, ընտանիքում բռնության վերաբերյալ օրենսդրությունը» թեմայով:

Համաձայն ՀՀ ոստիկանության տվյալների՝ ընտանիքում բռնության ոլորտում ՀՀ ոստիկանության ծառայողների կարողությունները զարգացնելու նպատակով 2018 թվականի մայիս ամսին ՀՀ ոստիկանության կրթահամալիրում, ոստիկանության անչափահասների գործերով և ընտանիքում բռնության կանխարգելման բաժնի, բաժանմունքների (խմբերի) ավագ և միջին խմբերի պաշտոններ զբաղեցնող

ծառայողների համար կազմակերպվել են վերապատրաստման դասընթացներ: Միջազգային կառույցների՝ ՄԱԿ-ի բնակչության հիմնադրամի, Եվրոպայի խորհրդի երևանյան գրասենյակի կողմից ՀՀ ոստիկանության ծառայողների համար կազմակերպվել են վերապատրաստման դասընթացներ՝ միջազգային փորձագետների և հոգեբանների մասնակցությամբ: Ներկայումս ընտանիքում բռնության կանխարգելման ոլորտում աշխատում են վերապատրաստված 306 մասնագիտական ստորաբաժանման ծառայողներ:

Բացի այդ, ՀՀ ոստիկանության ղեկավար անձնակազմի և ծառայողների համար անց են կացվել սեմինար-պարապմունքներ, որի ընթացքում ներկայացվել է «Ընտանիքում բռնության կանխարգելման, ընտանիքում բռնության ենթարկված անձանց պաշտպանության և ընտանիքում համերաշխության վերականգնման մասին» ՀՀ օրենքի և դրանից բխող ենթաօրենսդրական ակտերի դրույթները, դրանք պրակտիկ գործունեության ընթացքում կիրառելու մեթոդները: Վերապատրաստման դասընթացի անցկացումը կրում է շարունակական բնույթ: Պետք է նշել, որ դրանք հիմնականում իրականացվում են մասնագիտացված ստորաբաժանման ներկայացուցիչների համար, սակայն այլ ստորաբաժանման աշխատակիցների համար դասընթացների կազմակերպում հավասարապես կարևոր է՝ անձի ճիշտ ուղղորդման և ենթադրյալ տուժողի աջակցությանն ուղղված այլ գործողությունների իրականացման պատշաճ ապահովման նպատակով:

«Ընտանիքում բռնության կանխարգելման, ընտանիքում բռնության ենթարկված անձանց պաշտպանության և ընտանիքում համերաշխության վերականգնման մասին» ՀՀ օրենքի համաձայն՝ ձևավորվել է ընտանիքում բռնության կանխարգելման խորհուրդ, Ընտանիքում բռնության կանխարգելման խորհրդի անհատական կազմը հաստատվել է ՀՀ վարչապետի 2018 թվականի դեկտեմբերի 28-ի թիվ 1685-Ս որոշմամբ, սակայն 2018 թվականին նիստ չի գումարել:

Հիմք ընդունելով վերոգրյալը՝ անհրաժեշտ է՝

1. փոփոխություններ կատարել ՀՀ քրեական օրենսգրքում՝ այն համապատասխանեցնելով կանանց նկատմամբ բռնության և ընտանիքում բռնության վերաբերյալ միջազգային չափանիշներին, մասնավորապես նախատեսելով պատասխանատվության միջոցներ կանանց նկատմամբ և ընտանիքում բռնություն համարվող բոլոր արարքների համար,

2. փոփոխություններ կատարել ՀՀ քրեական օրենսգրքում՝ բացառելով տուժողի հակաբարոյական արարքը՝ որպես պատիժը մեղմացնող հանգամանք դիտարկելը,

3. փոփոխություններ կատարել ՀՀ քրեական դատարավարության օրենսգրքի 183-րդ հոդվածի 4-րդ մասում՝ այն համապատասխանեցնելով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի սահմանած չափանիշներին,

4. հնարավորինս սեղմ ժամկետում ընդունել ընտանիքում բռնության դեպքերի կենտրոնացված հաշվառում վարելու կարգը հաստատող կառավարության որոշումը,

5. հնարավորինս սեղմ ժամկետում ընդունել ապաստարան հիմնադրելու հավաստագրի տրամադրման կարգը սահմանող կառավարության որոշումը,

6. կազմակերպել համապատասխան մասնագետների (քննիչներ, դատախազներ, դատավորներ և այլն) պարտադիր և շարունակական դասընթացներ ՀՀ նոր օրենսդրական կարգավորումների, ինչպես նաև միջազգային չափանիշների վերաբերյալ, որոնք նաև ուղղված կլինեն կանանց նկատմամբ բռնության մասին կարծրատիպերի վերացմանը,

7. բարձրացնել կանանց իրազեկվածությունն իրենց իրավունքների և դրանց պաշտպանության առկա մեխանիզմների վերաբերյալ,

8. մշակել և իրականացնել քարոզչական ծրագրեր (սոցիալական գովազդներ, պաստառներ, կարճամետրաժ ֆիլմեր), որոնք ուղղված կլինեն ընտանիքում բռնության կանխարգելմանը,

9. մշակել և ընդունել համապարփակ գործողությունների ծրագիր ընտանիքում բռնության կանխարգելման, դրա դեմ պայքարի և բռնությունից տուժած անձանց պաշտպանության համար,

10. ներդնել ընտանիքում բռնությունից տուժած անձանց բազմամասնագիտական աջակցության տրամադրման գործուն մեխանիզմ:

2. Թրաֆիքինգ և շահագործում

Կանանց նկատմամբ բռնության ձև է նաև թրաֆիքինգը: ՀՀ մարդու իրավունքների պաշտպանը ՀՀ մարդկանց շահագործման (թրաֆիքինգի) դեմ պայքարի հարցերով խորհրդի անդամ է, որին կից աշխատանքային խմբում ներկայացված են նաև աշխատակազմի համապատասխան ներկայացուցիչներ:

Առկա տվյալները վկայում են այն մասին, որ թրաֆիքինգի և շահագործման ենթարկվող անձանց մեծամասնությունը կանայք են: Ուստի, բռնության այս տեսակը ևս համամասնորեն է ազդում հենց կանանց վրա:

Մարդու իրավունքների պաշտպանը ձեռնամուխ է եղել հանրապետության տարբեր մարզերում մարդկանց իրավունքների պաշտպանության և պահպանության վերաբերյալ իրազեկման բարձրացման նոր արշավի իրականացման ծրագրի, որի ընթացքում այլ խնդիրների քննարկման հետ զուգընթաց նաև քննարկվում է մարդկանց թրաֆիքինգի և շահագործման վերաբերյալ խնդիրները և դրա դեմ պայքարի համար ընդունված ներպետական օրենսդրությունն, ինչպես նաև միջազգային չափանիշները: Ծրագրի շրջանակներում տարածքային կառավարման և ինքնակառավարման մարմինների, ինչպես նաև ՀՀ դատախազության և ՀՀ ոստիկանության տարածքային ներկայացուցիչների հետ քննարկումներ են տեղի ունեցել Գեղարքունիքի, Վայոց ձորի, Տավուշի և Լոռու մարզերում:

Մարդկանց թրաֆիքինգի և շահագործման դեմ պայքարի կանխարգելիչ մեխանիզմներից է նաև կանանց տնտեսական զարգացումը և դրան ուղղված քայլերի իրականացումը, հատկապես գյուղական բնակավայրերում:

Թրաֆիքինգի և շահագործման ենթարկման պատճառները բազմազան են, սակայն ի թիվս այլ դրոյիչների պետք է նշել հենց տնտեսական կայունության բացակայությունը կամ սոցիալ-տնտեսական այլ խնդիրները: Ուստի, խնդրի դեմ

պայքարում ՀՀ մարդու իրավունքների պաշտպանի աշխատակազմում իրականացվում են տարբեր ձեռնարկումներ, որոնց շարքում, օրինակ՝ 2018 թվականին շարունակվել է իրականացվել կանանց տնտեսական հզորացմանն ուղղված ծրագիր միջազգային և տեղական գործընկերների հետ համագործակցությամբ: Ծրագրի իրականացման համար ընտրվել է Տավուշի մարզի Նոյեմբերյան քաղաքը: 2018 թվականի ընթացքում պարբերական հանդիպումներ են տեղի ունեցել Նոյեմբերյան քաղաքի մի խումբ կանանց հետ՝ քննարկումներ իրականացնելով աշխատանքային և տնտեսական իրավունքների իրականացման, տնտեսական զարգացման և կայունացման հնարավորությունների և մարդկանց աշխատանքային թրաֆիքինգի և շահագործման այլ տեսակների վտանգների հարցերի վերաբերյալ:

Կազմակերպվել է նաև վերապատրաստման դասընթաց, որի ընթացքում ներկայացվել է իրավաբանական անձանց պետական գրանցում իրականացնելու իրավական կարգավորումները, հարկման կարգը, գնագոյացման մեթոդները և այլ հարցեր: Քննարկվել են կանանց զբաղվածության ոլորտում Մարդու իրավունքների պաշտպանի աջակցության ուղիները, կանանց կարողությունների զարգացման և տնտեսական առաջխաղացման հնարավորությունները:

Այս միջոցառումների շարքի իրականացման նպատակն է աջակցել մարզերում բնակվող կանանց տնտեսական կարողությունների զարգացմանը, ինչպես նաև նպաստել տնտեսական գործունեությամբ զբաղվելու հնարավորությունների ստեղծմանը և հասարակության մեջ կնոջ դերի վերաբերյալ կարծրատիպերի հաղթահարմանը, ինչը կանխարգելիչ միջոց է մարդկանց թրաֆիքինգի և շահագործման դեմ պայքարում:

ՀՀ մարդու իրավունքների պաշտպանի աշխատակազմը պարբերաբար կազմակերպում է տեղեկացվածության բարձրացմանն ուղղված արշավներ և քննարկումներ:

Մարդու իրավունքների պաշտպանի աշխատակազմը ձեռնամուխ է եղել հանրապետության տարբեր մարզերում մարդու իրավունքների պաշտպանության և պահպանության վերաբերյալ իրազեկման բարձրացման նոր արշավի իրականացման ծրագրի, որի ընթացքում այլ խնդիրների քննարկման հետ զուգընթաց նաև քննարկվում է մարդկանց թրաֆիքինգի և շահագործման վերաբերյալ խնդիրները: Այսպես, նման քննարկումներ են իրականացվել Գեղարքունիքի, Վայոց ձորի, Տավուշի և Լոռու մարզերում:

Ավելին, ճանաչողական այցով Պաշտպանի աշխատակազմ են այցելել նաև Երևանի և ՀՀ մարզերի մի շարք ուսումնական հաստատություններից կամ երեխաների խնամք իրականացնող կենտրոններից: Այցերի ընթացքում քննարկվել են մարդու իրավունքների պահպանության ու պաշտպանությանն ուղղված հարցեր, որոնց ընթացքում ներկայացվել են նաև մարդկանց թրաֆիքինգի և շահագործման վերաբերյալ հարցեր: Այցերը կրում են շարունակական բնույթ և իրականացվել են նաև 2018 թվականի ամբողջ ընթացքում:

Թրաֆիքինգի և շահագործման դեմ պայքարում կանխարգելիչ միջոցառումների շարքում ՀՀ մարդու իրավունքների պաշտպանի աշխատակազմի ներկայացուցիչների

կողմից հասարակական կազմակերպության գործընկերների հետ մեկտեղ դպրոցահասակ երեխաների համար մշակվել են մարդու իրավունքների պաշտպանության և պահպանության հիմնախնդիրների վերաբերյալ ուղեցույցներ, որում ներառված են եղել նաև մարդկանց թրաֆիքինգի և շահագործման խնդիրը և դրա դեմ պայքարը:

Ուստի, անհրաժեշտ է շարունակել իրազեկման արշավները մարդկանց թրաֆիքինգի և շահագործման երևույթի, դրանից զերծ մնալու ուղիների և այդ դեպքերում առկա պաշտպանության մեխանիզմների վերաբերյալ:

3. Պտղի սեռով պայմանավորված հղիության արհեստական ընդհատումներ

Համակարգային առումով դեռևս լուծված չէ սեռով պայմանավորված հղիության արհեստական ընդհատումների խնդիրը: Խնդիրն այն է, որ նախապատվություն է տրվում տղա երեխաներին, ինչի պատճառով հղիությունն ընդհատվում է, երբ պարզվում է երեխայի սեռը: Այս երևույթը կանանց նկատմամբ խտրականության դրսևորում է, ինչի պատճառ են ինչպես հասարակությունում ավանդաբար հաստատված պատկերացումները (օրինակ՝ արու զավակ ունենալու նախապատվությունը), այնպես էլ կանանց դերի վերաբերյալ առկա կարծրատիպային մոտեցումները: Ավելին, որոշ ուսումնասիրություններ ցույց են տալիս, որ հաճախ կնոջն են մեղադրում տղա երեխա չունենալու համար: Դեռևս մինչ հղիությունը, հղիության ողջ ընթացքում, ծննդաբերությունից հետո և հատկապես միայն աղջիկ երեխաներ ունեցող կանայք մշտապես քննադատվում են²³: Առկա է նաև կարծիք, որ կանայք ևս շատ են ձգտում անպայման տղա ունենալ, քանի որ դա իրական հնարավորություն է ընտանիքում դիրքավորվելու, կարգավիճակն ամրապնդելու և ապագայի համար կայունության երաշխիք ունենալու: Ընտանիքներում երիտասարդ կանանց/հարսների ավելի ստորադասված և ենթակա դիրքով պայմանավորված «տղա ունեցավ, ոտքը տեղ բռնեց» արտահայտության արժեքը նկատվում է նաև մեր օրերում²⁴:

Տարբեր մարզերում տեղի ունեցած քննարկումների ժամանակ Մարդու իրավունքների պաշտպանին և ներկայացուցիչներին ներկայացվել են տվյալներ առ այն, որ շատ հաճախ կանայք իրենք չեն կայացնում սեռով պայմանավորված հղիության արհեստական ընդհատման որոշում: Նրանք այդ քայլին դիմում են ընտանիքի անդամների կողմից սպառնալիքների և հարկադրանքի ներքո:

Հաշվի առնելով հարցի կարևորությունը՝ մի շարք միջազգային կազմակերպություններ կոչ են արել հրատապ միջոցներ ձեռնարկել խնդրի լուծման

²³ Տե՛ս <https://www.wvi.org/sites/default/files/How%20to%20have%20boy--arm.pdf>, էջ 10, 2019 թվականի մարտի 29-ի դրությամբ:

²⁴ Տե՛ս <https://www.wvi.org/sites/default/files/How%20to%20have%20boy--arm.pdf>, էջ 10, 2019 թվականի մարտի 29-ի դրությամբ:

ուղղությամբ²⁵: Հայաստանում կանանց և տղամարդկանց սեռերի հարաբերակցության նորմայից շեղումը սկսել է նկատվել դեռևս 1991 թվականից, իսկ 2000 թվականին այն հասել է մինչև 120 տղա - 100 աղջիկ հարաբերակցության այն դեպքում, երբ նման հարաբերակցության համար սահմանված նորման կազմում է 102-103 տղա - 100 աղջիկ հարաբերակցությունը²⁶:

2017 թվականի տվյալները վկայում են դրական տեղաշարժի մասին: Այսպես՝ նորածինների սեռերի հարաբերակցության գործակիցը 2015 թվականին եղել է 1.13, իսկ արդեն 2017 թվականին դարձել է 1.10²⁷: ՀՀ առողջապահության նախարարության տրամադրած տվյալները ևս վկայում են որոշակի դրական տեղաշարժի մասին: Այսպես, եթե սելեկտիվ արտոսների դեմ պայքարին ուղղված միջոցառումներին նախորդող՝ 2008-2012 թվականների ժամանակահատվածում ծնվածների մեջ աղջիկ-տղա հարաբերակցության միջին ցուցանիշը կազմել է 100-115, ապա 2014 թվականին՝ 100-113.4, 2015 թվականին՝ 100-112.7, 2016 թվականին՝ 100-111.9, իսկ 2017 թվականին՝ 100-109.8, 2018 թվականին առաջին 10 ամիսների ընթացքում՝ 100-108.5:

Անգամ այս տվյալները վկայում են խնդրի առկայության մասին: Ավելին, խնդիրը, հատկապես ընդգծվում է երրորդ երեխայի դեպքում: Ըստ տվյալների, որոնք ներկայացնում են սեռերի հարաբերակցության գործակիցն, ըստ ծննդի կարգի՝ առաջին երեխայի դեպքում գործակիցը 1.07 է, երկրորդ երեխայի դեպքում՝ 1.03, իսկ արդեն երրորդ երեխայի դեպքում՝ 1.30-ը²⁸:

Խնդրի իրական պատկերը վերհանելու նպատակով մի շարք ուսումնասիրություններ են իրականացվել հասարակական կազմակերպությունների կողմից: Այսպես, 2017 թվականին հրապարակված հետազոտություններից մեկի շրջանակներում պարզվել է նաև, որ Հայաստանի բոլոր մարզերում հստակ արտահայտված է տղա առաջնեկ ունենալու նախապատվությունը: Նման նախապատվությունն առավել արտահայտված է Վայոց ձորի, Արարատի, Շիրակի և Լոռու մարզերում, մինչդեռ Երևանի և Սյունիքի կանանց մեծամասնությունը

²⁵ 1995 թվականին Պեկինում անցկացված «Կանանց մասին» 4-րդ համաշխարհային գիտաժողովի ժամանակ սեռով պայմանավորված հղիության արհեստական ընդհատումը նկարագրվել է որպես կանանց դեմ բռնության դրսևորում: Երեք տարի անց ՄԱԿ-ի Գլխավոր գազաթաժողովում «Աղջիկ երեխաների մասին» բանաձևը հավանության արժանացավ և Պետություններին կոչ արվեց «ընդունել և կիրառել օրենսդրություն»: Դեռևս 2011 թվականի ԵՖՄՎ-ի թիվ 1829 հանձնարարականով Հայաստանին հանձնարարվել է, ի թիվս այլ գործողությունների, առաջին հերթին ուսումնասիրել սեռով պայմանավորված հղիությունների ընդհատման պատճառները, քայլեր ձեռնարկել կանանց դերի բարձրացման ուղղությամբ, ապահովել կանանց նկատմամբ խտրականությունն արգելող իրավական նորմերի կիրառումը, աշխատանքներ իրականացնել համապատասխան բուժաշխատողների հետ՝ ներկայացնելով խնդիրը և վերջինիս հնարավոր հետևանքները http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta11/ERES1829.htm#P7_28, 2019 թվականի մարտի 29-ի դրությամբ:

²⁶ Տե՛ս [http://unfpa.am/sites/default/files/Sex-selective abortions report Arm.pdf](http://unfpa.am/sites/default/files/Sex-selective%20abortions%20report%20Arm.pdf), 2019 թվականի մարտի 29-ի դրությամբ:

²⁷ Տե՛ս https://www.armstat.am/file/article/demog_2018_3.pdf, էջ 72, 2019 թվականի մարտի 29-ի դրությամբ):

²⁸ Տե՛ս https://www.armstat.am/file/article/demog_2018_3.pdf, էջ 72, 2019 թվականի մարտի 29-ի դրությամբ:

(համապատասխանաբար՝ 61.6% և 62.4%) առաջին հղիության ժամանակ առաջնեկի սեռը չի կարևորել²⁹:

Ըստ հետազոտությունների՝ սեռով պայմանավորված հղիության ընդհատման երկու մեխանիզմ է կիրառվում՝ սեփական ուժերով և բժշկական արքորս: Որոշ հետազոտությունների արդյունքները ցույց են տվել, որ հատկապես մարզերում որոշ բուժաշխատակիցներ ևս ներգրավված են տղա երեխայի ընտրության հաշվարկներում³⁰: Ավելին, ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ սեռի ընտրության վերջին փուլը հղիության արհեստական ընդհատումն է այն պարագայում, երբ երեխան աղջիկ է:

Բացի այդ, խնդիրը նաև այն է, որ բուժաշխատողների կողմից հղիության 12 շաբաթից հետո իրականացվող արհեստական ընդհատումների համար օրենքով անհրաժեշտ բժշկասոցիալական ցուցիչների պահպանման նկատմամբ բավարար վերահսկողություն առկա չէ: ՀՀ առողջապահության նախարարության տեղեկությունների համաձայն՝ 2018 թվականին ևս 12-րդ շաբաթը լրանալուց հետո հղիության արհեստական ընդհատում իրականացնելիս բուժաշխատողի կողմից հղիության բժշկասոցիալական ցուցումների դիտավորյալ կեղծ կիրառման դեպքեր չեն արձանագրվել: Այս պարագայում հարց է առաջանում, թե ինչպես են կատարվել սեռով պայմանավորված հղիության արհեստական ընդհատումները՝ հաշվի առնելով այն, որ երեխայի սեռը հիմնականում հնարավոր է նշել հղիության 12-րդ շաբաթից հետո:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ սովորաբար մարզային փոքր բժշկական կենտրոններում սեռով պայմանավորված արքորսներ չեն իրականացվում, մասնակիցների կարծիքներով տեղական բժշկական այն կենտրոններում, որտեղ հնարավոր է արքորս իրականացնել, այն իրականացնում են գաղտնի, առանց գրանցման, երեկոյան ժամերին կամ ոչ աշխատանքային օրերին: Առավել տարածված է դիմել բժշկի աջակցությանն ավելի մեծ քաղաքներում և հատկապես Երևանում³¹:

Հաշվի առնելով խնդրի կարևորությունը՝ սեռով պայմանավորված հղիության արհեստական ընդհատման խնդրին լուծում տալու համար միջոցառում է նախատեսվել նաև «Մարդու իրավունքների պաշտպանության ազգային ռազմավարությունից բխող 2017-2019 թվականների գործողությունների ծրագիրը հաստատելու մասին» № 483-Ն որոշմամբ: Ըստ ՀՀ առողջապահության նախարարության տվյալների՝ մշակվել է «Պտղի սեռով պայմանավորված հղիության ընդհատումների կանխարգելման 2018-2022 թվականների ծրագրի» Հաղորդակցության ռազմավարության նախագիծը, որն առաջիկայում կքննարկվի համապատասխան գերատեսչությունների հետ:

²⁹ Տե՛ս «Զեկույց. սեռով պայմանավորված հղիության արհեստական ընդհատումների տարածվածությունն ու պատճառները Հայաստանում», <https://ichd.org/?laid=2&com=module&module=menu&id=8>, 2019 թվականի մարտի 29-ի դրությամբ:

³⁰ Տե՛ս <https://www.wvi.org/sites/default/files/How%20to%20have%20boy--arm.pdf>, էջ 27, 2019 թվականի մարտի 29-ի դրությամբ:

³¹ Տե՛ս <https://www.wvi.org/sites/default/files/How%20to%20have%20boy--arm.pdf>, էջ 39, 2019 թվականի մարտի 29-ի դրությամբ:

Ավելին, 2018 թվականի հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսների ընթացքում Երևան քաղաքի մանկաբարձագինեկոլոգիական հիվանդանոցային ծառայություններ մատուցող բժշկական կազմակերպությունների 29 և Արարատի, Արմավիրի, Կոտայքի, Արագածոտնի, Գեղարքունիքի և Շիրակի մարզերի 41 մանկաբարձ-գինեկոլոգների և սոնոգրաֆիստների համար իրականացվել է 1-օրյա դասընթաց:

2018 թվականի դեկտեմբերի 27-ին հաստատվել է ՀՀ առողջապահության նախարարի «Հղիության արհեստական ընդհատումների կազմակերպման ընթացակարգը, հղիության արհեստական ընդհատման բժշկական քարտի ձևը, հղիության արհեստական ընդհատման բժշկական քարտի լրացման կարգը և պտղի սեռով պայմանավորված աբորտի կանխարգելման խորհրդատվական թերթիկը հաստատելու մասին» թիվ 3403-Ա հրամանը:

Չնայած վերոնշյալ քայլերին՝ խնդիրը համակարգային առումով դեռևս լուծված չէ: Հաշվի առնելով այն, որ խնդիրը կրում է համակարգային բնույթ՝ խնդրի լուծումը բացառապես բուժաշխատակիցների և պացիենտների հետ տարվող աշխատանքներով չի կարող սահմանափակվել: Անհրաժեշտ է այն կանխարգելել շարունակական բնույթ կրող միջոցառումների իրականացման միջոցով՝ կանանց կարողությունների զարգացման, որոշումների կայացման ազատության և այլ իրավունքների մասին իրազեկելու, ինչպես նաև բուժաշխատողների նկատմամբ վերահսկողության ուժեղացման միջոցով:

Հաշվի առնելով վերոգրյալը՝ առաջարկվում է՝

1. զանգվածային լրատվության միջոցներով, կրթական ծրագրերում համապատասխան ուղղություններ ներառելով, ինչպես նաև այլ միջոցներով՝ ընդգծել կնոջ՝ որպես որոշում կայացնողի, հասարակության լիիրավ անդամի,

2. ՀՀ առողջապահության նախարարության հետ համատեղ մշակել և կիրառել պարտադիր բնույթ կրող մեխանիզմներ՝ վերահսկելու բուժաշխատողների կողմից հղիության 12-րդ շաբաթից հետո արհեստական ընդհատման ժամանակ բժշկասոցիալական ցուցիչների պահպանումը:

4. Կանանց մասնակցությունը քաղաքական և հասարակական կյանքին

ՀՀ մարդու իրավունքների պաշտպանի տարեկան զեկույցներով և հաղորդմամբ, ինչպես նաև միջազգային և հասարակական կազմակերպությունների կողմից տարիներ շարունակ բարձրաձայնվում է կանանց՝ հասարակական և քաղաքական կյանքում լիարժեք ներգրավման անհրաժեշտության հարցը: Թեև առկա ուսումնասիրությունները վկայում են, որ Հայաստանում կանայք իրենց կրթությամբ չեն զիջում տղամարդկանց³², այնուամենայնիվ, դեռևս առկա է քաղաքական կյանքին կանանց ցածր ներգրավվածության խնդիրը:

³² Տե՛ս ՄԱԿ-ի բնակչության հիմնադրամ, «Գենդերային ճեղքվածք. կանանց նկատմամբ խտրական դրսևորումների ախտորոշիչ ուսումնասիրություն», 2016 թվական,

Խնդիրն այն է, որ հասարակությունում կանանց դերի մասին առկա պատկերացումների պատճառով կանայք հաճախ չեն դիտարկվում որպես որոշում կայացնողներ, ինչի պատճառով չեն կարողանում ակտիվորեն ներգրավված լինել հասարակական և քաղաքական գործընթացներում: Բացի այդ, Հայաստանում քաղաքական իշխանությունն ուղղակիորեն առնչվում է տնտեսական իշխանության և ռեսուրսների վերահսկման հետ, ուստի և իշխանություն ունեցողները շահագրգռված չեն նորեկների, այդ թվում՝ կանանց ակտիվ քաղաքական ներգրավվածության մեջ: Բացի այդ, քաղաքականության ոլորտում ընդունված ոչ բոլոր «խաղի կանոններն» են ծանոթ և ընդունելի կանանց համար, ուստի և անգամ քաղաքականապես ակտիվ կանայք հաճախ նախընտրում են ստանձնել երկրորդական դերեր: Ստացվում է մի իրավիճակ, երբ կանանց ներգրավվածությունը որոշակի ոլորտներում բավականին ցածր է, կանայք ունեն նաև ցածր ներգրավվածություն բարձրաստիճան պաշտոն զբաղեցնող անձանց շարքում:

Ըստ ՀՀ վարչապետի աշխատակազմի քաղաքացիական ծառայության գրասենյակի տվյալների՝ ներկայացվում է քաղաքացիական ծառայողների թվաքանակ, ըստ պաշտոնների խմբերի, 2018 թվականի հունիսի 30-ի դրությամբ: Այսպես, բարձրագույն պաշտոնի խմբի 103 ծառայողներից ընդամենը 15-ն են կին, գլխավոր պաշտոնի խմբի 3221 ծառայողներից 1582 են կին, իսկ առաջատար պաշտոնի խմբի ծառայողների 2189 ընդհանուր թվից կին ծառայողներ են 1319-ը, սակայն հատկանշական է, որ կրտսեր պաշտոնի խմբի ծառայողների 860 ընդհանուր թվից 612 կին ծառայողներ են, իսկ 248-ը՝ տղամարդ: Վիճակագրական այս տվյալներն առավել ակնառու են դարձնում խնդիրը:

Նշված տվյալների համադիր վերլուծությունը վկայում է, որ կանանց թիվը գերակայում է տղամարդկանց թվին միայն ցածր աստիճանի պաշտոններում: Ինչ վերաբերում է արդեն բարձրագույն պաշտոններին՝ այստեղ ակնհայտ գերակայում է տղամարդկանց թիվը: Ավելին, այն հարցին ի պատասխան, թե ի՞նչ գործողություններ են ձեռնարկվել բարձրագույն պաշտոններում կանանց ներգրավման բարձրացման ուղղությամբ՝ ստացվել է պատասխան առ այն, որ ՀՀ վարչապետի աշխատակազմի քաղաքացիական ծառայության գրասենյակի երկարաժամկետ ռազմավարության ծրագրերից է քաղաքացիական ծառայության համակարգի բարձրագույն պաշտոններում կանանց ներգրավվածության ուղղությամբ կատարվելիք աշխատանքները: Մասնավորապես, բարձրագույն պաշտոններում կանանց ներգրավվածությունն ապահովելու նպատակով նշյալ գրասենյակը նախատեսում է միջոցառումներ կարողությունների հզորացման ուղղությամբ: Նման մեկնաբանության հետևանքով ստացվում է, որ անուղղակիորեն մատնանշվում է այն, որ կանայք չեն զբաղեցնում բարձրագույն պաշտոններ իրենց կարողությունների ցածր լինելու պատճառով, ինչն արդեն իսկ խտրականության դրսևորում է:

Կանանց ներգրավվածությունը շարունակում է ցածր մնալ նաև դատական համակարգում: Այսպես, ըստ Բարձրագույն դատական խորհրդի տվյալների՝ դատավորների միայն 26 %-ն են կազմում կին դատավորներ:

Ըստ Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի տրամադրած տվյալների՝ Ազգային ժողովի 2018 թվականի դեկտեմբերի 9-ի արտահերթ ընտրությունների արդյունքում պատգամավորի մանդատ ստացած 132 թեկնածուներից միայն 32-ն է կին:

Ավելին, 2018 թվականի ընթացքում ՀՀ կառավարությունում բարձր պաշտոններ զբաղեցնող կանանց թիվը ևս ցածր է եղել: 2018 թվականին կին նախարարների թիվը եղել է 2-ը, իսկ 50 փոխնախարարներից միայն 9-ն է իգական սեռի ներկայացուցիչ:

Դեռևս 2017 թվականից շրջանառվում է «Հայաստանի Հանրապետությունում կանանց և տղամարդկանց հավասար իրավունքների և հավասար հնարավորությունների ապահովման քաղաքականության իրականացման 2019-2023 թվականների ռազմավարությունը և միջոցառումների ծրագիրը հաստատելու մասին» ՀՀ կառավարության որոշման նախագիծը, որի նպատակներից է նաև սեռի հատկանիշով պայմանավորված ոչ խտրական մոտեցումների արմատավորում երկրի տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական ոլորտներում, կանանց և տղամարդկանց իրավիճակի գնահատում, նրանց կարգավիճակի միջև առկա տարբերությունների վերհանում, քաղաքացիական հասարակության կայացման և երկրի քաղաքական կյանքին կանանց լիարժեք մասնակցության ապահովում: Նախագիծը, սակայն սույն հաղորդման հրապարակման դրությամբ չի ընդունվել:

Այսպես, վերոնշյալ տվյալները վկայում են այն մասին, որ կանայք դեռևս բավարար կերպով ներկայացված չեն բարձր պաշտոններում և հասարակությունում առկա են կարծրատիպեր կանանց՝ որպես որոշում կայացնողների դիտարկման հարցում³³: Խնդրի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ սեռային տարբերությունների հաշվազրմամբ պետք է ստեղծվեն նախապայմաններ կանանց ներուժի լիարժեք, արդյունավետ և թիրախային օգտագործման համար: Այսինքն, խնդրի լուծման նպատակով սկզբնական քայլեր կարող են հանդիսանալ հատուկ թիրախային ծրագրերի իրականացմամբ, այն է՝ արհեստական խթանիչների, քվոտաների կամ այլ մեխանիզմների նախատեսում:

Ուստի, անհրաժեշտ է ձեռնարկել համակարգային քայլեր՝

1. հասարակությանն իրազեկել կանանց դերի, կանանց քաղաքական ներգրավվածության և հասարակական կյանքին կանանց մասնակցության կարևորության ընդգծման ուղղությամբ,

2. բարձրացնել կանանց քաղաքական և իրավական գիտակցության մակարդակը, նպաստել երիտասարդ կանանց մոտ քաղաքական համակարգի, գործընթացների և արդյունավետ որոշումների ընդունման մեթոդաբանության վերաբերյալ մասնագիտական գիտելիքների և հմտությունների զարգացմանը, երաշխավորել քաղաքական մրցակցության հավասար պայմաններ,

³³ Տե՛ս Կանանց նկատմամբ խտրականության վերացման ՄՄԿ-ի կոմիտեի եզրափակիչ դիտարկումներ (CEDAW/C/ARM/CO/5-6), կետեր 20, 21:

3.զանգվածային լրատվության, տարբեր քննարկումների և սեմինարների պարբերական իրականացման միջոցով կանանց իրազեկել իրենց իրավունքների վերաբերյալ:

5.Առողջության պահպանման իրավունք

Դեռևս համակարգային առումով շարունակվում է չլուծված մնալ կանանց համար առողջապահական ծառայությունների անմատչելիության խնդիրը, որը Մարդու իրավունքների պաշտպանների կողմից բարձրաձայնվել է դեռևս 2015 թվականից:

2018 թվականի ընթացքում Պաշտպանը շարունակել է ստանալ ահազանգեր առ այն, որ հատկապես մարզերում և գյուղական համայնքներում առողջապահական ծառայություններն անմատչելի են: Որպես հետևանք, կանայք հնարավորություն չեն ունենում լիարժեք կերպով հետազոտվել և ստանալ համապատասխան բուժօգնություն:

Բացի այդ, բժշկական ծառայությունների անմատչելիության, բժշկական անձնակազմերի ոչ լիարժեք պատրաստվածության և կարծրատիպային կամ ոչ պատշաճ վերաբերմունքի, վերարտադրողական ծառայություններից օգտվելիս հաշմանդամություն ունեցող կանայք հաճախ ենթարկվում են խտրականության: Ոլորտում 2018 թվականի ընթացքում կատարված աշխատանքների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ այս ուղղությունը տարիներ շարունակ որևէ փոփոխության չի ենթարկվել: Այսպես, ինչպես նախորդ տարիներին, այնպես էլ 2018 թվականին ըստ նախարարության տվյալների՝ առանձնահատուկ քայլեր վերարտադրողական բժշկական ծառայությունները հաշմանդամություն ունեցող կանանց համար մատչելի դարձնելու ուղղությամբ չեն ձեռնարկվել: Իհարկե, ընդհանուր առմամբ առողջապահական ծառայությունների՝ հաշմանդամություն ունեցող անձանց համար մատչելի դարձնելուն ուղղված քայլերը ևս կարող են որոշակի առումով լուծել վերարտադրողական առողջության համար դիմած հաշմանդամություն ունեցող կանանց որոշակի խնդիրներ, այնուամենայնիվ, առանձնակի քայլերի ձեռնարկման բացակայությունը չի ապահովի խնդիրների համակարգային լուծումներ: Հատկապես խնդրահարույց է առողջապահական տեղեկությունների, առողջապահական օժանդակ նյութերի՝ տեսողական խնդիրներ ունեցող կանանց անմատչելիությունը՝ հանդիսանալով մեծ խոչընդոտ հաշմանդամություն ունեցող անձանց առողջապահական իրավունքի իրականացման համար: Նման տեղեկատվության պատշաճ առկայության համար պահանջվում է ընտանիքի անդամների կամ ծանոթների աջակցությունը, ինչը կարող է խախտել գաղտնիության իրավունքը:

Դեռևս տարիներ առաջ իրականացված ուսումնասիրությունը վկայում է, որ խտրական վերաբերմունքը հաշմանդամություն ունեցող կանանց նկատմամբ սեռական և վերարտադրողական առողջության, այդ թվում՝ հղիության արհեստական ընդհատումների և հետաքրքրության բուժօգնության իրավունքների առումով նույնպես կապված է կարծրատիպերի, ենթադրությունների և համատարած կեղծ

համոզմունքների հետ, ըստ որոնց՝ հաշմանդամություն ունեցող անձինք չեն կարող օգտվել իրենց վերարտադրողական իրավունքներից, հատկապես եթե խոսքը մտավոր հաշմանդամություն ունեցող կանանց մասին է³⁴:

Մարդու իրավունքների պաշտպանի կողմից տարիներ շարունակ քաղաքականություն մշակող մարմին է առաջադրվում հարցադրում առ այն, թե արդյոք ձեռնարկվել են քայլեր՝ ուղղված հաշմանդամություն ունեցող անձանց հետ շփվելու և վերջիններիս սպասարկելու էթիկայի վերաբերյալ բժշկական հաստատության աշխատակիցների իրազեկվածության բարձրացմանը՝ վերջիններիս վերապատրաստումների ընթացքում առանձին մաս հատկացնելով այդ թեմային: Սակայն յուրաքանչյուր տարի ստացվում է բացասական պատասխան, և պետք է ընդգծել, որ քայլերի ձեռնարկման բացակայության մասին այս տեղեկությունները խնդրահարույց են³⁵:

Հաշմանդամություն ունեցող կանանց իրավունքների իրացման տեսանկյունից հատուկ քայլեր չեն ձեռնարկվում և խնդիրը համակարգային առումով մնում է չլուծված:

Ուստի, անհրաժեշտ է ձեռնարկել համակարգային քայլեր՝

1. կանանց համար առողջապահական ծառայությունների մատչելիության ապահովման նպատակով,

2. բարձրացնել կանանց առողջապահական ծառայությունների վերաբերյալ ծառայությունների մատուցում իրականացնող բուժաշխատողների մասնագիտական գիտելիքները և հմտությունները՝ երաշխավորելով ծառայությունների անխտրական պատշաճ իրականացում,

3. զանգվածային լրատվության, տարբեր քննարկումների և սեմինարների պարբերական իրականացման միջոցով կանանց իրազեկել իրենց առողջապահական իրավունքների վերաբերյալ:

6. Աշխատանքային իրավունքներ

Թեև օրենսդրության ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ աշխատանքային իրավահարաբերությունների հարցում կանանց և տղամարդկանց միջև խտրական նորմեր առկա չեն, այնուամենայնիվ, 2018 թվականին շարունակվել է համակարգային առումով չլուծված մնալ աշխատաշուկայում կանանց և տղամարդկանց անհավասարության խնդիրը, որը ՀՀ մարդու իրավունքների պաշտպանի կողմից բարձրաձայնվում է տարիներ շարունակ:

ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի համաձայն՝ աշխատանքային օրենսդրության հիմնական սկզբունքներից է աշխատանքային հարաբերությունների կողմերի իրավահավասարությունը, այդ թվում՝ անկախ նրանց սեռից: Նույն

³⁴ Տե՛ս https://armenia.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Public%20inquiry%20report_arm_0.pdf, էջ 105, 2019 թվականի մարտի 29-ի դրությամբ

³⁵ Տե՛ս նույն հաղորդման «Հաշմանդամություն ունեցող մարդկանց իրավունքներ» բաժնում

օրենսգրքի 180-րդ հոդվածով սահմանվում է, որ աշխատանքների որակավորման համակարգի կիրառման դեպքում միննույն չափանիշները պետք է կիրառվեն ինչպես տղամարդկանց, այնպես էլ կանանց նկատմամբ, և այդ համակարգը պետք է մշակված լինի այնպես, որ բացառի սեռային հատկանիշներով ցանկացած խտրականություն: Չնայած առկա օրենսդրական կարգավորումներին՝ փաստացի գոյություն ունի կանանց նկատմամբ ուղղահայաց (կարիերայի աստիճանների ոչ հավասար մատչելիություն) և հորիզոնական (ըստ մասնագիտությունների և հատվածների) խտրականություն: Մա վկայում է այն մասին, որ նախ առկա են որոշակի կարծրատիպեր կանանց աշխատանքային ներգրավվածության հարցում, ինչպես նաև կա կանանց աշխատանքային իրավունքների իրացման հարցում հավելյալ երաշխիքների անհրաժեշտություն:

Խնդիրն այն է, որ կանայք բարդություններ են ունենում թե՛ աշխատանքի ընդունվելիս, թե՛ աշխատանքը երեխայի ծննդյան պարագայում պահպանելիս, թե՛ աշխատավայրում առաջխաղացման տեսանկյունից: Աշխատանքի թափուր տեղերի համար տրվող հայտարարությունների և այդ թափուր հաստիքների համալրման գործընթացի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք շատ հաճախ պարունակում են խտրական դրսևորումներ: **Մասնավորապես, հաճախ հանդիպում են աշխատանքի հայտարարություններ, որտեղ աշխատանքի ընդունման հիմնական նախապայմանն է, օրինակ՝ կնոջ տարիքը կամ բարետես արտաքինը:** Որոշ դեպքերում խտրականության դրսևորման հետևանքով կնոջն աշխատանքի չեն ընդունում, և նախապատվություն է տրվում ավելի ցածր որակավորում ունեցող տղամարդ դիմորդին (նման խնդիրը հատկապես նկատելի է երիտասարդ կանանց պարագայում, ում դեպքում գործատուները վախենում են կնոջ՝ մայրության արձակուրդի գնալու հավանականությունից):

Աշխատանքի ընդունվելու պարագայում մայրության արձակուրդից վերադառնալու հարցը ևս համակարգային խնդիր է: Նախ՝ կանայք իրենց երեխաների խնամքի կազմակերպման հարցում ունենում են բարդություններ: Մասնավորապես, նախադպրոցական կրթական հաստատությունները երեխաների ընդունելությունը հազվադեպ դեպքերում են կազմակերպում մինչև երեխայի 2-3 տարեկան լրանալը, իսկ աջակցության այլ ծրագրեր առկա չեն: Նշվածի հետևանքով կինը շատ հաճախ կանգնում է մայրանալու կամ աշխատելու ընտրության առջև, ինչը կարող է նաև բացասական ազդեցություն ունենալ ծնելիության ցուցանիշի վրա՝ առաջացնելով ժողովրդագրական խնդիրներ: Ավելին, գաղտնիք չէ, որ նախադպրոցական կրթական հաստատություններում երեխաների նախադպրոցական կրթությունն իրականացվում է մինչև ժամը 17:00-ն, իսկ աշխատանքային ժամերը Հայաստանում մինչև 18:00-ն են: Նշվածը հավելյալ բարդություններ է ստեղծում աշխատող ծնողների, հատկապես՝ աշխատող մայրերի համար: Անհրաժեշտ է նշել, որ ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքը որևէ արտոնություն չի նախատեսում նման դեպքերի համար:

Դրական է, որ ՀՀ կառավարության 2018 թվականի հունիսի 8-ի նիստում հաստատվել է մինչև երեք տարեկան երեխայի խնամքի արձակուրդում գտնվող աշխատանք փնտրող անձանց՝ մինչև երեխայի երկու տարին լրանալն աշխատանքի

վերադառնալու դեպքում երեխայի խնամքն աշխատանքին զուգահեռ կազմակերպելու համար աջակցության տրամադրման ծրագրի իրականացման կարգը: Մինչև երեք տարեկան երեխայի խնամքի արձակուրդում գտնվող աշխատանք փնտրող անձինք, որոնք մինչև երեխայի երկու տարին լրանալը ցանկանում են վերադառնալ աշխատանքի՝ երեխայի խնամքը ծրագրի միջոցով կազմակերպելով, պետք է նախապես հաշվառված լինեն իրենց բնակության վայրի զբաղվածության տարածքային կենտրոններում: Ծրագրում ընդգրկվել ցանկացող անձանց թիվը ՀՀ պետական բյուջեով սահմանված ծրագրերի թիվը գերազանցելու դեպքում (նախատեսված է ծրագիրն իրականացնել 200 շահառուի համար) ծրագրում ընդգրկվելու առաջնահերթություն տրվում է հետևյալ անձանց՝

1) ում միջին ամսական աշխատավարձը չի գերազանցում Հայաստանի Հանրապետության ազգային վիճակագրական ծառայության կողմից հրապարակված՝ Հայաստանի Հանրապետությունում ձևավորված նախորդ տարվա միջին ամսական աշխատավարձի չափը, որը 2017 թվականի նախնական տվյալներով կազմել է 195 074 դրամ կամ

2) ընտանեկան նպաստ ստացող ընտանիքի անդամ են կամ

3) ունեն մինչև երկու տարեկան երկու և ավելի երեխա կամ

4) ունեն երեք և ավելի երեխա կամ

5) ունեն հաշմանդամություն ունեցող երեխա:

Նշված պայմանների հավասարության կամ բացակայության դեպքում ծրագրում ընդգրկվելու նախապատվությունը տրվում է տարածքային կենտրոնում առավել երկար ժամկետով հաշվառված անձանց: Խնդիրն այն է սակայն, որ այս ծրագիրը վերաբերում է միայն սահմանափակ թվով շահառուներին, ինչի արդյունքում համակարգային առումով խնդիրը շարունակել է արդիական լինել 2018 թվականին ևս:

Առկա չեն նաև աջակցության ծրագրեր այն կանանց համար (ինչպիսին կարող է լինել, օրինակ՝ վերապատրաստման դասընթացներ), որոնք երեխայի խնամքի արձակուրդից հետո վերադառնում են աշխատավայր և հաճախ մրցունակ չլինելով՝ կորցնում են իրենց աշխատանքը:

Բացի այդ, դեռևս առկա են կնոջը «հարիր» և «հարմար» աշխատատեղերի մասին հանրային կարծրատիպեր: Այսպես, կանանց թվաքանակը հատկապես մեծ է կրթության, առողջապահության, բնակչության սոցիալական ապահովության, առևտրի, մշակող արդյունաբերության, իսկ տղամարդկանցը՝ պետական կառավարման և պաշտպանության, առևտրի, մշակող արդյունաբերության և շինարարության ոլորտներում³⁶:

Ավելին, դեռևս 2016 թվականին իրականացված ուսումնասիրությունները վկայում են, որ Հայաստանում կանանց ամսական միջին աշխատավարձը տնտեսության բոլոր հատվածներում զիջում է տղամարդկանց միջին

³⁶ Տե՛ս <http://ampop.am/unemployment-in-armenia/#imageclose-2735>, 2019 թվականի մարտի 29-ի դրությամբ:

աշխատավարձին, և այդ ճեղքվածքը կազմում է 35.9 %³⁷: Ըստ նույն ուսումնասիրության՝ կանանց աշխատավարձի ճեղքվածքը տարբերվում է՝ ըստ տնտեսության ոլորտների: Գյուղատնտեսությունում կանանց միջին աշխատավարձը կազմում է տղամարդկանց աշխատավարձի 83.8 %-ը, կրթությունում՝ 81.3, առողջապահությունում և սոցիալական ծառայությունների ոլորտում՝ 75.1, հանրային կառավարման հատվածում՝ 67.9 և ֆինանսական ու ապահովագրական հատվածում՝ 54.9 %-ը: Նման պրակտիկան բխում է ոչ միայն աշխատաշուկայի կառուցվածքից, այլև առաջին հերթին հասարակությունում կնոջ դերի վերաբերյալ առկա կարծրատիպերից (օրինակ՝ փոքր քաղաքներում և գյուղական համայնքներում ընդունված է կարծել, որ տղամարդը պետք է աշխատի, կինը՝ խնամի երեխաներին և զբաղվի տնտեսությամբ):

Դրա հետ մեկտեղ աշխատանքային իրավունքների և աշխատող-գործատու հարաբերությունների ստուգման և համակարգման համար պատասխանատու պետական իրավասու մարմնի բացակայության պարագայում խնդրի վերհանումն էլ ավելի է բարդանում³⁸:

Ավելին, ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ փոքր է կանանց ներգրավվածությունը պետական որոշ համակարգերում ևս: Դրանք նաև կարծրատիպերի արդյունք են, քանի որ որոշ մասնագիտություններ չեն համարվում կանանց համար «հարմար»: Այդ աշխատանքներում կանանց ներգրավվածությունը կազմում է միջինում 10 %: Ըստ ՀՀ քննչական կոմիտեի տվյալների՝ 2019 թվականի հունվարի 25-ի դրությամբ ՀՀ քննչական կոմիտեում համալրված է 658 հաստիք, որից իզական սեռի ներկայացուցիչ քննիչների թիվը 57-ն է:

Ի պատասխան այն հարցին, թե ի՞նչ քայլեր են ձեռնարկվել 2018 թվականի ընթացքում համակարգում կանանց ներգրավվածության բարձրացման ուղղությամբ՝ ՀՀ քննչական կոմիտեից ստացվել է պատասխան, որ ՀՀ քննչական կոմիտեի համակարգում ծառայության անցնելու պահանջները սահմանված են «Հայաստանի Հանրապետության քննչական կոմիտեի մասին» ՀՀ օրենքի 17-րդ և 18-րդ հոդվածներով, որոնց համաձայն՝ ՀՀ քննչական կոմիտեում ծառայության կարող է անցնել ՀՀ քննչական կոմիտեի թեկնածությունների ցուցակում ընդգրկված, արդարադատության ակադեմիայում ուսումնառության ծրագիր անցած և որակավորման քննություն հանձնած անձր: Ըստ կոմիտեի՝ նշված օրենքով սահմանված են նաև ուսումնառությունից ազատվելու դեպքերը (եթե անձն ունի դատախազի, դատավորի, քննիչի, հետաքննության մարմնի պետի կամ աշխատակցի պաշտոնում կամ փաստաբանի 3 տարվա մասնագիտական աշխատանքի ստաժ, եթե չի անցել այդ պաշտոնը թողնելուց հետո 5 տարի կամ իրավաբանական գիտությունների դոկտոր է և այլն): Այս պատասխանից կարելի է ենթադրել, որ հատուկ

³⁷Տե՛ս ՄԱԿ-ի բնակչության հիմնադրամ, «Գենդերային ճեղքվածք. կանանց նկատմամբ խտրական դրսևորումների ախտորոշիչ ուսումնասիրություն», 2016 թվական, http://www.unfpa.am/sites/default/files/2016_Gender-Gap-factsheet_Arm.pdf, 2019 թվականի մարտի 29-ի դրությամբ:

³⁸ Մանրամասն տե՛ս սույն հաղորդման «Աշխատանքային իրավունքներ» բաժնում:

քայլեր ծառայությունում կին քննիչների ներգրավման ուղղությամբ չեն իրականացվել և միայն ներկայացվել են իրավական ակտերից կարգավորումներ: Մինչդեռ, կանանց ցածր ներգրավման խնդիրը կարծրատիպերի արդյունք է և քայլերը պետք է այդ ուղղությամբ իրականացվեն:

2019 թվականի հունվարի դրությամբ ՀՀ դատախազությունում կին դատախազների թիվը կազմում է 39-ը (գործող դատախազների 12%): ՀՀ գլխավոր դատախազությունում կանանց ներգրավվածության պատկերը հետևյալն է 14 կին դատախազ (1-ը՝ ՀՀ գլխավոր դատախազության ավագ դատախազ, 2-ը՝ ՀՀ գլխավոր դատախազության վարչության պետի տեղակալ, 5-ը՝ ՀՀ գլխավոր դատախազության վարչության ավագ դատախազ և 6-ը՝ ՀՀ գլխավոր դատախազության վարչության դատախազ),

որոնցից՝

արդարադատության առաջին դասի խորհրդական - 3

արդարադատության երկրորդ դասի խորհրդական - 5

արդարադատության երրորդ դասի խորհրդական - 2

երկրորդ դասի խորհրդական - 3

երրորդ դասի խորհրդական - 1:

Երևան քաղաքի և վարչական շրջանների դատախազություններում աշխատում են 12 կին դատախազ (1-ը՝ Երևան քաղաքի դատախազի տեղակալ, 2-ը՝ վարչական շրջանների դատախազության ավագ դատախազ և 9-ը՝ վարչական շրջանների դատախազության դատախազ),

որոնցից՝

ՀՀ դատախազության մարզային ստորաբաժանումներում ներգրավված են 6 կին դատախազ (2-ը՝ մարզի դատախազի տեղակալ, 4-ը՝ մարզի դատախազության դատախազ), իսկ զինվորական կենտրոնական դատախազությունում և կայազորներում՝ 7 կին դատախազ՝ 3-ը՝ ավագ դատախազ, 4-ը՝ դատախազության դատախազ:

Ըստ ՀՀ գլխավոր դատախազության տվյալների՝ վերջին տարիներին նկատվում է դատախազության համակարգում իգական սեռի դատախազների նշանակումների աճ, մասնավորապես, 2015-2018 թվականների ընթացքում նշանակվել են ընդհանուր թվով ընդամենը 12 կին դատախազ, այսպես՝ 2015 թվականին՝ 2 իգական սեռի դատախազ, 2016 թվականին՝ առհասարակ իգական սեռի ներկայացուցիչների նշանակումներ չեն իրականացվել, 2017 թվականին՝ 3 իգական սեռի դատախազ, 2018 թվականին՝ 7 իգական սեռի դատախազ:

Ավելին, ՀՀ գլխավոր դատախազությունում ևս կանանց ներգրավվածությունը բարձրացնելու ուղղությամբ հատուկ միջոցառումներ չեն իրականացվում:

Ըստ ՀՀ պաշտպանության նախարարության տվյալների՝ 2019 թվականի հունվարի դրությամբ զինված ուժերում սպայական և ենթասպայական կազմերի հաստիքներում հաշվառված է 1893 կին զինծառայող: Շարքային կազմի պայմանագրային զինծառայողների թվաքանակում կանայք կազմում են 10 %, ընդ որում, Երևանում՝ 7.4 %, իսկ մարզերում՝ 2.6%:

Ըստ նշյալ նախարարության՝ զինված ուժերի տարբեր օղակներում կանանց ծառայության ներգրավվածությանը խոչընդոտող հանգամանքներ, որպես այդպիսին, չեն գրանցվել: Հնարավոր բացասական կարծրատիպերը կոտրելու, ինչպես նաև կանանց ներգրավվածությունը խթանելու նպատակով ՄԱԿ-ի բնակչության հիմնադրամի հետ ՀՀ ՊՆ ՄԻԲԿ ամենամյա համագործակցության ծրագրի շրջանակներում անցկացվել են իրազեկվածության բարձրացման, հավասար հնարավորությունների ապահովման, սեռով պայմանավորված խտրականության կանխարգելման և այլ հարակից թեմաներով միջոցառումներ:

Համակարգում կանանց ներգրավվածության բարձրացման նպատակով 2017 թվականին ՀՀ պաշտպանության նախարարի կողմից հաստատվել է պլան-ժամանակացույց՝ ՀՀ ՊՆ զորամասերում կին զինծառայողներով համալրված ստորաբաժանումների կազմավորման փորձնական ներդրման և ներքին ու պահակային ծառայությունների կատարելագործման աշխատանքների իրականացման համար:

Ընտրվել են թիրախային ստորաբաժանումներ կին զինծառայողներով համալրելու համար: Համաձայն պլան-ժամանակացույցի՝ շահագրգիռ վարչությունների պետերի, տարածքային զինկոմիսարիատների զինկոմիսարների, զորամիավորումների, զորամասերի և ստորաբաժանումների հրամանատարների հետ համատեղ տարվել են աշխատանքներ տվյալ ստորաբաժանումները համալրելու համար կին զինծառայողներ հավաքագրելու ուղղությամբ: Օրինակ՝ ՊՆ N զորամասի դասակը, 2019 թվականի հունվարի դրությամբ ամբողջությամբ համալրված է կին զինծառայողով: 2018 թվականին ՀՀ զինված ուժերում ծառայության են անցել շարքային կազմի պայմանագրային թվով 399 կին զինծառայողներ:

ՀՀ ոստիկանությունում կին ծառայողները կազմում են ՀՀ ոստիկանության ծառայողների ընդամենը 8%-ը, կենտրոնական ապարատում՝ 25%-ը, Երևան քաղաքի վարչությունում՝ 9%-ը, մարզային վարչությունում՝ 6%-ը, գլխավոր խմբի պաշտոններ զբաղեցնող կանայք կազմում են գլխավոր խմբի պաշտոններ զբաղեցնող ծառայողների 6%-ը, ավագ խմբում կին ծառայողները կազմում են ընդհանուր թվի 10%-ը, միջին խմբի պաշտոններ զբաղեցնող կանայք կազմում են նույն խմբի 13%-ը, կրտսեր խմբի պաշտոններ զբաղեցնող կանայք 5%-ն են կազմում, գլխավոր խմբի կոչում ունեցող կանայք կազմում են գլխավոր խմբի կոչում ունեցող ծառայողների 7%-ը, ավագ խմբի կոչում ունեցող կանայք 16%-ը, միջին խմբի կոչումներ ունեցող կանայք՝ 12%-ը, կրտսեր խմբի կոչումներ ունեցող կանայք՝ 5%-ը: Ըստ անհրաժեշտության սեռական բռնության, երեխաների և կանանց ներգրավվածությամբ գործերի քննությանն իգական սեռի ներկայացուցիչ հանդիսացող ոստիկանների ներգրավման համար իգական սեռի ներկայացուցիչ հանդիսացող ոստիկանների թիվն, ըստ ՀՀ ոստիկանության տեղեկության, բավարար է: Սակայն 2018 թվականի ընթացքում համակարգում կանանց ներգրավվածության բարձրացման ուղղությամբ, նշվել է, որ ՀՀ ոստիկանության կին ծառայողները, մասնավորապես՝ անչափահասների գործերով և ընտանիքում բռնության կանխարգելման ստորաբաժանման ղեկավար կազմի բարձրաստիճան սպաները, իրենց ամենօրյա գործունեության ընթացքում, այդ թվում՝

դպրոցներ կատարած այցելությունների շրջանակներում մշտապես անդրադարձել են կանանց ներգրավվածության խնդրի կարևորությանը, լսարանին պարզաբանվել է կանանց դերն ու նշանակությունը ՀՀ ոստիկանության կոնկրետ ստորաբաժանումներում, պաշտոնական առաջընթացի հեռանկարները և այլն:

Այսպես, քանակական տվյալներն առավել ցայտուն են դարձնում կանանց ներգրավվածության ցածր մակարդակի համակարգային այս խնդիրը, որը տարածում ունի բոլոր ոլորտներում և մակարդակներում:

Ավելին, մեկ այլ խնդիր է «Մինչև 18 տարեկան անձանց, հղի և մինչև մեկ տարեկան երեխա խնամող կանանց համար ծանր և վնասակար համարվող աշխատանքների ցանկը հաստատելու մասին» ՀՀ կառավարության 2005 թվականի թիվ 2308-Ն որոշումը: Հարցին անդրադարձել է նաև Կանանց նկատմամբ խտրականության բոլոր ձևերի վերացման ՄԱԿ-ի կոմիտեն³⁹: Այս ցանկում, կարծրատիպերից ելնելով, սահմանվել է աշխատանքների արգելք միայն երեխա խնամող կանանց համար, սակայն երեխայի խնամքով զբաղվող երեխայի հայրը նույնպես պետք է հնարավորություն ունենա օգտվել դրանում առկա երաշխիքներից: Նման ցանկերի առկայությունը խոսում է երեխայի խնամքով զբաղվելու վերաբերյալ հասարակությունում առկա կարծրատիպերի առկայության մասին:

Հաշվի առնելով վերոգրյալը՝ անհրաժեշտ է՝

1. *խթանել կանանց հնարավորությունները՝ հաշվարկելով վերջիններիս կրթական, տնտեսական, սոցիալական ներուժը և կիրառելիությունն աշխատաշուկայի համապատասխան հատվածներում,*

2. *մշակել և ներդնել աշխատաշուկայում տղամարդկանց և կանանց միջև մրցակցության սպառնալիցային բաց և արդյունավետ մեխանիզմներ,*

3. *նախատեսել ծրագրեր մայրության արձակուրդից վերադարձող կանանց՝ աշխատավայրում վերաինտեգրելու ուղղությամբ,*

4. *նախատեսել մեխանիզմներ երեխաների խնամքը նախադպրոցական ուսումնական հաստատություններում մինչև ծնողի աշխատանքային ժամի ավարտը կազմակերպելու համար,*

5. *գանգվածային լրատվական միջոցներով նպաստել աշխատաշուկայում կանանց դերի վերաբերյալ գոյություն ունեցող կարծրատիպերի վերացմանը,*

6. *փոփոխել «Մինչև 18 տարեկան անձանց, հղի և մինչև մեկ տարեկան երեխա խնամող կանանց համար ծանր և վնասակար համարվող աշխատանքների ցանկը հաստատելու մասին» ՀՀ կառավարության 2005 թվականի թիվ 2308-Ն որոշումը՝ դրանում առկա կարգավորումները կիրառելի դարձնելով նաև երեխա խնամող տղամարդկանց համար:*

³⁹ Տե՛ս <https://www.refworld.org/publisher,CEDAW,,ARM,,0.html>, 2019 թվականի մարտի 29-ի դրությամբ <https://www.refworld.org/publisher,CEDAW,,ARM,583863b34,0.html>, էջ 8, 2019 թվականի մարտի 29-ի դրությամբ:

